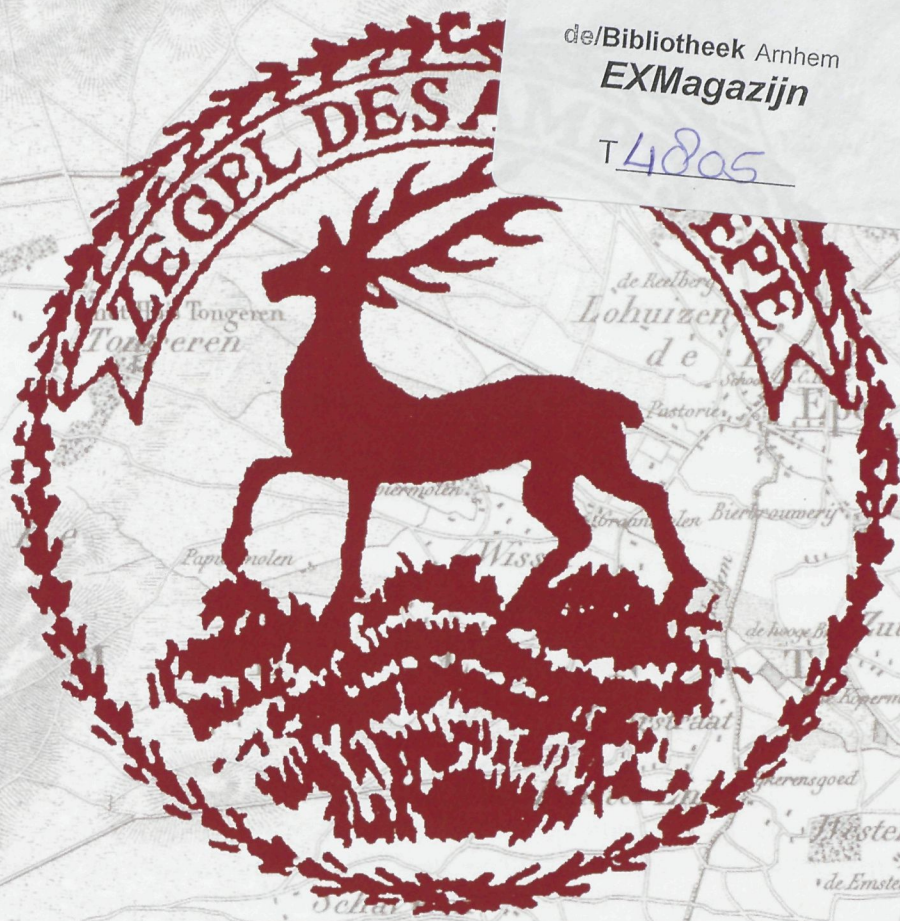

de Wolbergse Heide

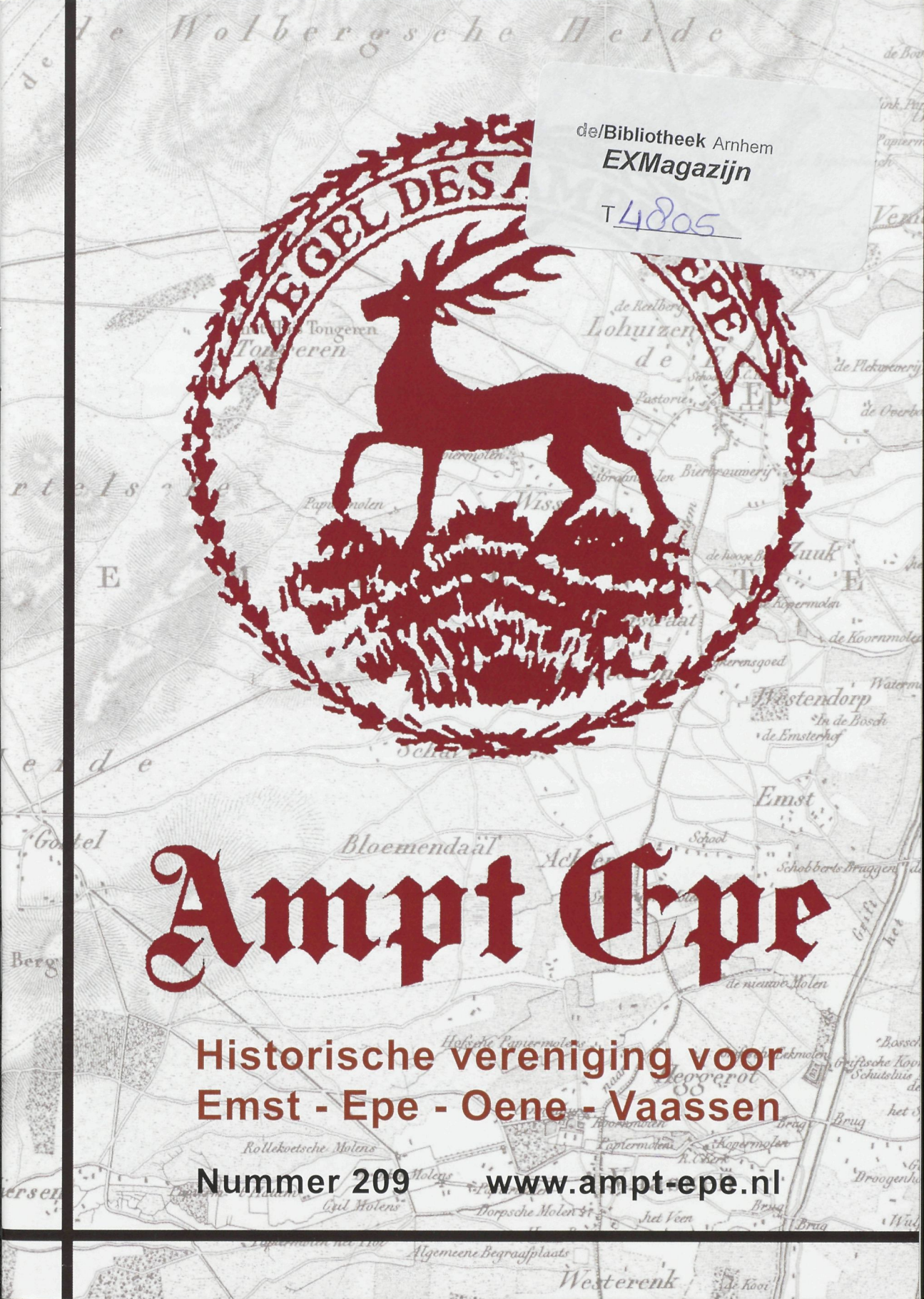
de/Bibliotheek Arnhem
EXMagazijn
T 4805

Ampt Epe

Historische vereniging voor
Emst - Epe - Oene - Vaassen

Nummer 209 www.ampt-epe.nl

Ampt Epe

Stichtingsdatum 13 oktober 1961

Nr. 209 - september 2016

Redactie: Frans Schumacher, Willy Smit en Hannie Tijman
Redactieadres: Berkenoord 33, 8172 AN Vaassen, redactie@ampt-epe.nl

Postadres 'Ampt Epe':
Postbus 114, 8170 AC Vaassen
Website: www.ampt-epe.nl

Het blad verschijnt vijf keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan de leden van de Historische Vereniging 'Ampt Epe'. De vereniging stelt zich onder meer tot doel het opwekken en versterken van de belangstelling voor de geschiedenis van Emst, Epe, Oene en Vaassen.

Bestuur

Voorzitter: Fer Jantzen
voorzitter@ampt-epe.nl

Vice-voorzitter: vacant
voorzitter@ampt-epe.nl

Secretaris: Aart Schurink, tel. 0578-620061
secretaris@ampt-epe.nl

Penningmeester: Barry Bosch, tel. 0578-616041
penningmeester@ampt-epe.nl

Ledenadministratie: Johnny Gerard, tel. 0578-621453
ledenadministratie@ampt-epe.nl

Website: Fer Jantzen
webmeester@ampt-epe.nl

Leden: Aline van Dam (Bibliotheek) en Gert van den Esschert

Lidmaatschap: € 15,00 per jaar

Rabobank: NL68 RABO 0160 1866 68 ten name van penningmeester Ampt Epe
I.S.S.N.-nr.: 1383-2026

AANDACHTSPUNTEN

**Ons blad niet ontvangen? Neem dan contact op met Johnny Gerard, ledenadministratie@ampt-epe.nl.*

**Door uw artikel aan te bieden voor publicatie in ons blad geeft u automatisch toestemming voor digitalisering ervan na vijf jaar, door óf de vereniging óf de Gelderland Bibliotheek ten behoeve van een publieke website.*

**Lever uw artikel(en) s.v.p. digitaal aan (in een Wordbestand). Mocht u dit niet mogelijk zijn, neem dan contact op met de redactie.*

**Opzegging van uw lidmaatschap dient vóór 1 december, voorafgaande aan het nieuwe contributiejaar, te geschieden (bij de ledenadministratie).*

**Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van 'Ampt Epe'.*

HET DORP EMST GEEFT ZIJN VISITEKAARTJE AF

WILLY SMIT-BUIT

Voor u ligt een bijzonder nummer van Ampt Epe. Het is bijna geheel gewijd aan het dorp Emst, dat in 2016 zijn 150-jarig bestaan viert. Maar Emst bestaat toch al veel langer, denkt u misschien. Dat klopt. Al in de dertiende eeuw, mogelijk zelfs eerder, is in de bronnen sprake van een buur(t)schap met de naam Emst. Deze buurtschap, later 'De buurtschap van Emst en Westendorp' geheten, ressorteerde onder het schoutambt Epe. Ze kende wel een zekere mate van zelfbestuur, maar had geen eigen kerkgebouw. Pas toen hervormd-Emst in 1866 een kerk bouwde, maakte Emst de sprong van buurtschap naar kerkdorp.

Van de vier dorpen die samen de gemeente Epe vormen, is Emst het 'jongste' dorp. De kerkdorpen Epe, Oene en Vaassen zijn vóór de Reformatie ontstaan uit rooms-katholieke parochies. Omstreeks 1600 gingen ze over naar het protestantisme. De kerk in Emst was van meet af aan een protestantse kerk, een afsplitsing van de Grote Kerk in Epe. Het 150-jarig bestaan van Emst biedt een uitgelezen kans dit kerkdorp in de schijnwerpers te plaatsen.

Emst ontleende zijn eigenheid onder andere aan zijn landschappelijke kenmerken, zijn bewoningsgeschiedenis en aan de bouwwerken die er staan of gestaan hebben.

Ampt Epe heeft enkele auteurs bereid gevonden een bijdrage te leveren aan dit themanummer om daarin een aspect van de geschiedenis van Emst te behandelen. Aan de orde komen de ontwikkeling van buurtschap naar dorp en natuurlijk de bouw van de kerk in Emst, die deze overgang markeerde.

In Emst stond al een openbare lagere school, voordat er een kerk stond. Emst heeft tweemaal een fraaie windmolen gehad; de eerste is in 1889 afgebrand, de tweede werd in 1942 gesloopt. De geschiedenis van de markante Emster gebouwen wordt uitgebreid uit de doeken gedaan, zij het dat bij de school het accent meer op de schoolmeester ligt dan op zijn werkplek.

Voor een agrarisch dorp is het grondgebruik van levensbelang. In dit themanummer zien we hoe de gemeenschappelijke gronden beheerd werden in de tijd dat Emst nog een buurtschap was. Door de ogen van een kind ervaren we ook de sfeer die het twintigste-eeuwse plattelandsleven in Emst kenmerkte, toen het nog kleinschalig was.

Echte dorpsfiguren kennen we tegenwoordig bijna niet meer. Emst had destijds Derk van Zuuk, wijd en zijd bekend, want hij trok rond met de hondenkar. Van hem is een mooie afbeelding bewaard gebleven en u kunt lezen dat Derk zijn hond echt nodig had. U treft in dit themanummer de gebruikelijke rubrieken 'Uit de vereniging' en de 'Evenementenagenda' aan. Maar Emst komt op de eerste plaats. Het dorp geeft zijn visitekaartje af.

VAN BUURTSCHAP NAAR DORP: EMST 150 JAAR (1866-2016)

EVERT DE JONGE

INLEIDING

Dit jaar vieren we dat het dorp Emst 150 jaar oud is. De plaats Emst is weliswaar ouder, maar het was voor 1866 een buurtschap die in de middeleeuwen bekendstond als 'De buur(t)schap van Emst en Westendorp' die bestuurlijk en kerkelijk viel onder het schoutambt, de 'voorloper' van de huidige gemeente Epe. Waarom spreken we pas vanaf 1866 over het dorp Emst?

Volgens de definitie(s) is een dorp een plaats die kleiner is dan een stad, maar groter dan een buurtschap. Ook heeft een dorp een (dorps)bestuur en/of vormde het een kerkelijke gemeente. Emst voldeed tot 1866 niet aan deze definitie. Het had wel een bestuursvorm, maar die gold voor de buurtschap. Pas toen in Emst een eigen kerk werd gebouwd, die in september 1866 in gebruik werd genomen, voldeed Emst aan een van de kenmerken. De buurtschap Emst promoveerde toen dus naar (kerk)dorp. Wat ging hieraan vooraf?

DE BUURTSCHAP VAN EMST EN WESTENDORP

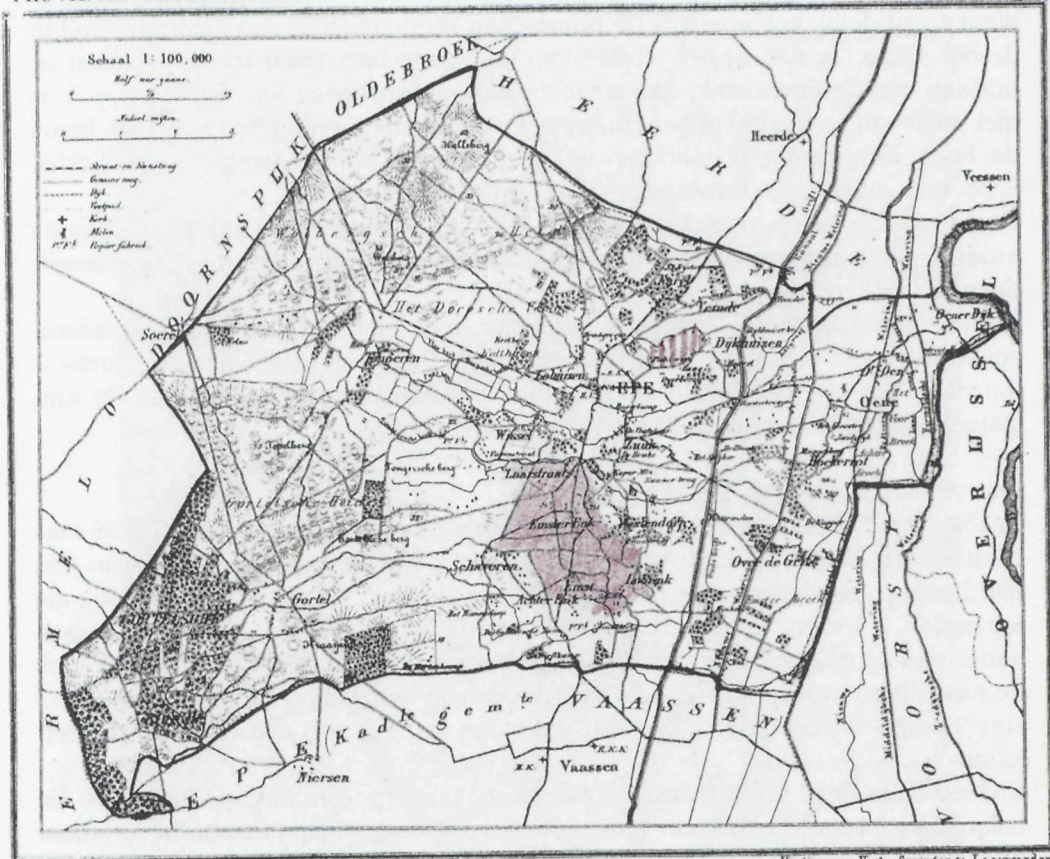
In de dertiende eeuw, of wellicht eerder, vormden zich in vooral Oost-Nederland steeds meer buurschappen, zoals ook 'De buurschap Emst', later 'De buurschap Emst en Westendorp' genoemd. Een buurschap, ook wel boerschap, was een naam voor een gemeenschap die via bepalingen zaken regelde, zoals gebruik van woeste gronden en enken, weg- en wateronderhoud. Later evolueerde de naam buurschap naar buurtschap. (In dit verhaal wordt voor het gemak de t gebruikt.)

Deze buurschappen - ook wel merken genaamd - hadden een bestuur in de vorm van een boerscholt (buur(t)schout) die, bijgestaan door enkele gezworenen, jaarlijks de buurspraak (vergadering) voorzat.

'De buurschap Emst en Westendorp' omvatte in de eerste plaats een van de grootste enken van Nederland, namelijk de Emsterenk, het gebied tussen ruwweg de Stationsweg - Spoorstraat - Korteweg - Vijgenkampsweg - Westendorperweg - Korte Laarstraat - Laarstraat - Heemhoeveweg - Woesterweg - Oranjeweg - Hogeweg - Stationsweg. Nabij de Laarstraat was er nog een uitstulping (Het Muggenveld).

De enk was omgeven door een (enk)wal met gracht die begroeid was met struiken en bomen. Hierdoor werd wild uit de enk geweerd. Buiten de Emsterenk lagen de woeste gronden die eigendom waren van 'De buurschap Emst en Westendorp'. Het omvatte globaal al het gebied ten zuiden van Wissel en Zuuk, ten noorden van Vaassen, ten oosten van het Kroondomein en ten westen van Nijbroek. In feite een grote kring rond de Emsterenk.

PROVINCIE GELDERLAND.

GEMEENTE EPE N°1.
Kad. Gemeente Epe.

1866.

Uitgave van Hugo Suzinger te Leeuwarden.

Gemeente Epe c.a. 1864/8 Banders. 7100 Inwoners.

Op de kaartjes uit de Gemeentatlas van Kuyper, 1866, is in de kadastrale gemeente Epe(-Oene) Emst nog niet als dorp geassocieerd. In kleur is de omvang van de Emsterenk aangegeven. Westwaarts van deze enk lagen de woeste gronden van 'De buurtschap van Emst en Westendorp' die zich tot Gortel uitstrekten. Ter vergelijking is (gearceerd) de Dijkhuizenenk aangegeven, die weliswaar beduidend kleiner was, maar meer de omvang had van een doorsnee-enk.

Deze vergelijking maakt duidelijk hoe groot de Emsterenk was.

Bron: J. Kuyper, 'Gemeentatlas van de provincie Gelderland 1866'
(Leeuwarden z.j., herdruk Groningen 1988).

De bezitters van de woeste gronden waren de grondbezittende inwoners van de buurtschap. Oorspronkelijk werd deze groep gevormd door (grotere) boeren en hun nakomelingen (buren en erfgenamen, zoals ze werden genoemd), maar ook nieuwkomers die voldoende land verwierven, waren lid van de buurtschap. In het omschreven gebied lagen diverse minibuurtschappen. In de eerste plaats de buurtschap Emst zelf, dat verwarrend meestal Emsterenk werd genoemd; globaal

de huidige Stationsweg. Daar lag ook nog de (Emster) Heegde (nabij de Stroete-weg) en zuidelijk het Smallert. De buurtschap Westendorp is een vreemde eend in de bijt. Deze lag niet in het westen van de buurtschap, maar in het noorden en midden van de Emsterenk, dus waar de Westendorperweg ligt. Een kern is daar niet goed aan te wijzen. In het zuidoosten van de enk lag nog de Loobrinck (nabij de hoek Brinkerweg/Schobbertsweg). Echt buiten de Emsterenk lagen Gortel, Schaveren, Laarstraat, Emsterbroek, het Hul en de Kiefkamp.

Grenzend aan de Emsterenk ontstond in de achttiende eeuw de Achteren (aan de huidige gelijknamige weg), in de negentiende eeuw Bloemendaal en het Hanendorp en in de twintigste eeuw het Oranjeveld.

De buiten de Emsterenk gelegen minibuurten, maar ook wel individuele boerderijen, waren merendeels omgeven door een eigen (huis)enk of wildwal. In Gortel is dat deels herkenbaar. Ook is op sommige plekken nog een restant van de Emsterenkwal te herkennen, zoals bij de Muggenveldweg.

ONTWIKKELINGEN 16^E -18^E EEUW

In 1526 werd er een veetelling gehouden. In de buurtschap woonden toen 59 veebezitters, zodat het aantal inwoners ongeveer 350 bedroeg. De meesten van hen hadden nog geen vaste achternaam. Wie dat al wel had, was Henrick Pijckeren, die 6 paarden, 9 koeien, 13 pinken, 4 varkens en 100 schapen bezat. Hij was een voorvader van de gelijknamige familie van wie er nog een aantal in Emst woont. Ook de naam Bos(ch) kwam in 1526 al voor, maar een verbinding met de huidige Emster 'Bossen' is niet gelegd. Tot slot woonden er personen met de naam Haverkamp.

In 1660 telde Emst zo'n 96 boerderijen en molens, met geschat 507 inwoners. De belangrijkste bron van bestaan was in die tijd nog ongewijzigd de landbouw, maar door de opkomst van de papiernijverheid verrezen in Emst enkele waterpapiermolens. Naast verbouw van vooral gerst was de teelt van hop belangrijk. Dit vond vooral plaats op de Emsterenk. Hiermee was Emst het centrum van de Oost-Nederlandse hopteelt. Naast de opvallende hopvelden - hop groeit wel tot 3 meter hoog - kenmerkte zich deze vorm van landbouw door de hopeest, een gebouwtje waarin de hop na de oogst te drogen werd gelegd. Emst zal er zeker zo'n 25 hebben gehad, maar helaas bleef er niet één bewaard. Tot slot had Emst in de zeventiende-achttiende eeuw zijn eigen brouwerij aan de Stationsweg. In Emst woonden opvallend veel wagenmannen, dus vervoerders. Zij brachten lompen naar de papiermolens en vervoerden gerst, hop, papier en bier naar de omliggende dorpen en steden. Emst had dus naast de landbouw al een dienstverlenende sector.

In 1781 kan op grond van een bewaard gebleven heerdstedentelling het aantal huizen in het huidige dorp Emst (dus het gebied van de marke) op circa honderd worden geschat. Dat aantal wijkt nauwelijks af van de situatie in 1666. Uit het eveneens bewaard gebleven rekenboek van de marke is de periode nadien belangrijk. De burens of erfgenamen van de marke besloten kort na 1777 de ambtsjonkers

Deze door de auteur gemaakte kaart geeft de situatie van 1832 weer en de veranderingen tot ongeveer 1880. De zwarte blokjes zijn de boerderijen die in 1832 in de omgeving van de 'kern' van Emst stonden. De rode blokjes zijn huizen/boerderijen, school en kerk, allemaal gebouwd na 1832. In feite was er in 1832 lintbebouwing langs de Stroeteweg-Stationweg en langs de Achterenkweg. De derde lintbebouwing langs de Hoofdweg zou pas na 1900 ontstaan en werd bepalend voor het imago van Emst.

Overige kleuren: geel = landbouwgebied; groen = bosjes, houtwallen; bruin = heide; blauw = water-tjes. Arcering: Later ontstane deel Hanendorperweg, idem Stroeteweg en Ds. Van Rijnstraat.

van Epe te verzoeken of men in Emst een school mocht houden. Blijkbaar werd dit toegestaan, want in de genoemde rekening is te lezen dat men naar Voorst ging om daar een onderwijzer te bezoeken en wat later (1780) is er sprake van het maken van banken en het betalen van glazen (ramen) voor de school. Het zal om een bijgebouw of kamer aan een boerderij hebben gehandeld. Mogelijk was dat in het huis van Lubbert ten Holte, want bij hem werd vergaderd over de school, terwijl daar ook de bekendmakingen vanuit Epe ('kerkespraken') plaatsvonden. In 1793 werd er nog flink vertimmerd aan de school.

DE SITUATIE ROND 1832

Toen in 1829 het Grifftkanaal gereed was, werd een deel van de noord-zuidhandel er een van west-oost. De kruispunten werden belangrijker, zoals die van de pas laat ontstane Hoofdweg (18^e eeuw), Hanendorperweg (begin 19^e eeuw) met de wat oudere, bestaande wegen, zoals de Hogeweg, Hezeweg, Brinker Heideweg (nu Oranjeweg) en Beckbergerweg (nu Kerkhofweg).

De ontwikkeling van Emst is ook in de gemeentelijke papieren te volgen. Door de gemeente Epe werden de minibuurtschappen in allerlei archiefstukken afzonderlijk aangegeven, maar steeds vaker onder de noemer 'Emst en Westendorp'. In het begin van de negentiende eeuw verdween Westendorp naar de achtergrond. In een belastinglijst uit 1803 sprak men van 'De buurtschap Emst', om vervolgens tot een indeling te komen van de daaronder vallende woonplekken, namelijk de 'gehugten' Westendorp, Loo布林ck, Over de Grift (Emsterbroek), Op het Hul, Emsterenk, Agterenk, Schaveren, Gortel, Laarstraat en Kiefkamp. We mogen hier gerust spreken van de eerste aanzet van een dorpsvorming: Emst als de verzamelnaam voor een aantal gehuchten c.q. buurtschappen.

De opmars van Emst als dorp is ook te zien in de betekenis die het kreeg toen in 1838 dorpspolders werden opgericht. Alle kerspeldorpen binnen het Polderdistrict Veluwe kregen een eigen dorpspolder, zoals Vaassen, Heerde en dus ook Epe. Opvallend genoeg kreeg deze polder een dubbele naam, namelijk 'Dorpspolder Epe-Emst'.

Hoeveel inwoners telde Emst en waar stonden de huizen? Helaas zijn de volkstellingen van de vroege negentiende eeuw van Epe niet bewaard gebleven.

Op grond van het kadaster - ingesteld 1832 - is wel goed na te gaan waar de boerderijen stonden. (Zie de door mij gemaakte kaart op de vorige bladzijde.)

Allereerst valt op dat van het Smallert via de Stroeteweg en de Stationsweg de boerderijen in een soort halve cirkel tegen de zuidelijke enkwel van de Emsterenk lagen. De 'binnenkant' van deze cirkel heette toen nog de Emsterheegde, een naam die verloren is gegaan. De naam werd ontleend aan de overduidelijke aanwezigheid van (kleine) bossen.

De tweede groep bewoning is te vinden aan de Achterenkweg.

Kaart Emsterenken: Tussen 1885 en 1925 werden topografische kaarten van Nederland gemaakt ten behoeve van Defensie. Op kaart 374 wordt het gebied tussen Vaassen en Epe weergegeven (hierboven voor de duidelijkheid slechts een deel weergegeven).

De grote witte vlek is de Emsterenken, met daaromheen de buurtschappen.

De kaart werd tussen 1865 en 1871 verkend, herzien in 1886 en in 1907 nogmaals herzien. De Hoofdweg en spoorlijn doorkruisen de enk; de school, de kerk en het station zijn ingetekend, nog steeds zijn er weinig huizen, laat staan een kern.

Bron: Streekarchief Epe Hattem Heerde, kaartencollectie.

DE GROEI NAAR EN VAN EEN DORP

In de tweede helft van de negentiende eeuw zou Nederland een enorme ontwikkeling meemaken. De agrarische samenleving veranderde langzaam in een industriële samenleving. Er verrezen fabrieken, spoorlijnen werden aangelegd en aan het eind van de eeuw tuften de eerste auto's over de grintwegen.

Voor Emst zou in eerste instantie de Markenwet van 1837 de grootste verandering teweegbrengen. De eeuwenoude methodiek van landbouw voldeed niet meer, zodat vanuit Den Haag de opheffing van de marken werd bespoedigd. De grondgedachte werd dat de woeste gronden werden verdeeld onder de leden van de mar-

ke. In Emst werd hier voor het eerst in 1846 werk van gemaakt. In dat jaar werd er vergaderd door 'de commissie', enkele leden van de marke die belast waren met het voorbereiden van de markenverdeling. Deze commissie liet in 1852 tekeningen maken, daarna volgde een indeling in percelen. Voor de verdeling, maar ook wel voor verkoop van grond, werd een boekhouder aangesteld: Jan van Westerveld, die eerder boerscholt was.

Tussen 1852 en 1870 werd de markenverdeling grotendeels voltooid. Regelmatig overleg was daarbij aan de orde. Voor Emst vond dat in eerste instantie plaats op een onbekende plek. Wellicht gebruikte men de school; zeker één keer wordt melding gemaakt van verteringen aldaar. Later zal men vergaderd hebben in de winkel annex café van Wouter Tellegen. Hij was oorspronkelijk papiermakersknecht. Omstreeks 1840 lieten hij en zijn vrouw een woning/winkel bouwen op een stukje heide op de hoek van de Hoofdweg/Stationsweg, waar nu nieuwbouw staat.

In deze periode moet de al bestaande Stationsweg een betere aansluiting met de Agterenk hebben gekregen (het eerste deel van de Hanendorperweg; zie arcering). Door de verdeling van de markengronden verrezen hier en daar nieuwe boerderijen, zoals in het Hanendorp, zodat de bevolking in Emst groeide. De behoefte ontstond een eigen kerk te hebben. Die verrees er dan ook in 1866. (Hierover gaat het volgende artikel.)

Nabij de kerk stond de school. Voor zowel het schoolhoofd als de dominee verrezen huizen, zodat Emst nu een kleine kern had: het kruispunt met de kerk, school en winkel/café. Opvallend is dat de verdere ontwikkeling van deze kern tot een centrumfunctie, dus de vestiging van meer winkeliers en handwerkslieden, zich niet voordeed. De oorzaak hiervan was dat de buurtschappen die nu tot het dorp Emst werden gerekend, grotendeels georiënteerd bleven op Epe of Vaassen. Daar vond men wagenmakers en smeden, kuipers en meer horeca. Ook trokken de wettelijke markten de mensen (nog steeds) aan.

Ook in de bouw van nieuwe huizen (boerderijen) tussen 1850 en 1900 nabij de 'kern' zien we een bevestiging van dit beeld. Ze werden weliswaar deels aan de Hoofdweg en Stationsweg gebouwd, maar niet in de kern. Het waren er ook niet veel: drie aan de noordelijke Hoofdweg, drie aan de Stationsweg en twee aan de Achterenkweg. De komst van het spoor en de bouw van een windmolen veranderden het beeld evenmin.

Na 1900 zou het aantal woningen aan de Hoofdweg toenemen. Hierdoor kreeg Emst een lintbebouwing, maar dat is eigenlijk een term voor een verveendersdorp. Beter is het voor een dergelijke bouw de minder bekende uitdrukking 'wegdorp' te gebruiken.

SAMENVATTING

Emst als woonplek is eeuwenoud, maar als dorp 'slechts' 150 jaar. Emst was binnen het kerspeldorp Epe een van de belangrijke en grotere buurtschappen, dat naast de landbouw met de hopteelt en (papier)molens een zekere economische

betekenis had. In het midden van de negentiende eeuw zou de markenverdeling leiden tot de groei van de bevolking en de behoefte aan een eigen kerk. Nadien ontstond er een kern rond de in 1866 gebouwde kerk. De daaruit voortvloeiende promotie tot dorp was het logische gevolg van een eerder ingezet proces. Nadien zouden steeds meer huizen worden gebouwd, vooral langs de belangrijkste (Hoofd)weg, en dat leidde tot de nog steeds herkenbare lintbebouwing.

BRONNEN

Gelders Archief:

-Archief marken en maalschappen, invnr. 250.

-Polderdistrict Veluwe, invnr. 192.

Streekarchief Epe Hattem Heerde:

-Oud-archief gemeente Epe, invnr. 54 en 56.

-Kadaster Epe-Oene.

LITERATUUR

H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed: een historisch-geografische beschouwing van de markerverdelingen in Oost-Nederland in de 19^e eeuw* (Zutphen 1987).

E. de Jonge (red.), *Veluws water: tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (Utrecht 2007).

Idem, 'De marken op de Veluwe', *Nieuwsbulletin Felua XXVII*, nr. 3-4 (december 2013).

De Hoofdweg in Emst omstreeks 1925. Links de molen van Emst (zie het artikel op bladzijde 45). Rechts de winkel van Tenkink (nu: Smaakland en showroom SDD) en de slagerij van Dieks de Wilde (nu: slagerij Ter Weele), respectievelijk Hoofdweg 59 en 55.

BOUW VAN DE KERK TE EMST IN 1866

HENK KLOEZEMAN

In 1860 telde de buurtschap Emst ongeveer vijftig gezinnen, al met al zo'n driehonderd mensen. Velen waren arm. Tot die tijd waren de buurtschappen in Emst kerkelijk aangewezen op de moederkerk van de Noordoost-Veluwe, de Grote (hervormde) Kerk te Epe. In Emst wilde men een eigen kerk, want de afstand naar Epe of Oene was lopend toch wel ver.

Uit de kerkleden werd een commissie gevormd. In maart 1861 wendde deze commissie zich tot de hervormde gemeente van de Grote Kerk te Epe met het verzoek zich af te mogen splitsen van deze kerk en te komen tot een eigen kerkgemeenschap met kerkgebouw te Emst.

Dit verzoek viel in Epe in eerste instantie niet in goede aarde. Men wilde Emst met zijn buurtschappen onder de hervormde gemeente van Epe houden. Maar na overleg tijdens vele vergaderingen ging de kerk van Epe in 1862 toch overstag. De kerk van Epe moest toen de bezittingen, onder andere gronden die onder Emst lagen, ook afstaan aan de nieuw te vormen hervormde gemeente van Emst.

Er kwamen vele schenkingen voor de bouw van de nieuwe kerk, zoals van het St. Anthonie Gilde te Epe. De opbrengst van een provinciale collecte ging ook naar dit goede doel, en de kerkenbouw werd begunstigd door een lening uit een fonds van de Grote Kerk in Epe. Zelfs van koning Willem III kreeg men steun. De Majesteit zegde een jaarlijkse bijdrage van 400 gulden toe voor het salaris van de predikant, betaald uit de rijkskas. Mejuffrouw Fincke schonk 1000 gulden. Catharina Wilhelmina Fincke, geboren op 29 augustus 1793 te Amsterdam en overleden te Epe op 12 oktober 1861, had een legaat van 1000 gulden bestemd voor de hervormde gemeente van Emst, onder voorwaarde dat er binnen tien jaar een kerk voor Emst gebouwd moest worden. Anders verviel het kapitaal aan de familie.

In een vergadering van kerkvoogden en notabelen van Epe op 26 januari 1865 werd na enige discussie besloten aan de kerkelijke gemeente van Emst de benodigde grond in het volle eigendom af te staan. Het ging om zestig roeden (hectaren) grond, gelegen aan de Grintweg te Emst, met de uitdrukkelijke bepaling dat de kosten van overdracht door de genoemde Emster commissie betaald moesten worden. De kerkvoogden waren van mening dat de grond aan de Grintweg een

Advertentiën.

AANBESTEDING.

De COMMISSIE voor de nieuw te stichten Hervormde Gemeente te Emst gemeente Epe, is van voornemens om bij enkele inschrijving **aan te besteden** bij G. LANGEN te Epe, op den **5en September 1865**, des namiddags ten 5 ure:

Het bouwen van eene KERK en PASTORIJ met alle daartoe vereischt wordende materialen enz.;

de TEEKENING met een BESTEK liggen ter inzage bij G. LANGEN te Epe, terwijl nog BESTEKKEN ter inzage liggen te Apeldoorn bij Mej. de Wed. VAN LUNTEREN, en te Deventer bij J. SMEENK over de Lange Brug, terwijl **aanwijzing in loco** zal geschieden op den **31en Augustus 1865**, des namiddags ten 5 ure.

Nadere aanwijzingen kunnen op franco aanvraag verkregen worden bij den Architect C. W. A. DE GROOT te Apeldoorn, bij wien tevens **afschriften van het bestek** zijn te bekomen, tegen betaling van f 1.— per stuk. (290)

GEGADIGDEN.

geschikte plaats was voor de nieuwe kerk. Deze grond was gedeeltelijk verpacht aan Wolter Tellegen, bakker en herbergier aan de Grintweg. Buiten de zestig roeden bleef er nog een stuk grond over dat aan Tellegen werd verkocht voor 125 gulden het schepel (een Gelderse schepel is 1450 m²).

De aanbesteding voor de bouw van de kerk en de pastorie vond op 5 september 1865 's middags om vijf uur plaats bij G. Langen in Het Wapen van Epe. De technische beschrijving van de bouwwerken was zo nauwkeurig dat slechts 100 gulden betaald hoefde te worden voor klussen buiten het bestek om. Op 'heden den vijfden september van het jaar 1865 des namiddags in het logement van Gerrit Langen' was de commissie voor de nieuw te bouwen kerk van de Hervormde Stichting te Emst overgegaan tot de opening van de bij haar inge-

*De Nederlands hervormde kerk te Emst,
rond 1910*

komen inschrijvingen. Naar bleek waren de laagste inschrijvers Johannes Cornelis de Bruin, Carel Schut en Gerrit de Bruin, allen timmerlieden te Vaassen. Ze wensten het werk aan te nemen voor het bedrag van f 13.544.

De eerstesteenlegging vond plaats op 19 maart 1866 door de oud-burgemeester van de gemeente Epe, G.W. van der Feltz, tevens voorzitter van het Sint Anthonie Gilde en oud-notaris te Epe. Volgens A. Brouwer te Epe heeft het Sint Anthonie Gilde in 1866 het grote bedrag van 8000 gulden geschonken voor het kerkgebouw. Uit dankbaarheid kreeg het gilde een halve bank in de kerk in eigendom.

Afgaande op de berichtgeving in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* van zaterdag 24 maart 1866 is de eerstesteenlegging vlekkeloos verlopen, maar vond er na afloop een verschrikkelijk tragisch ongeval plaats. Het werkvolk was na een ferme kruik jenever geledigd te hebben op de losse stelwagen gaan zitten om naar Vaassen terug te keren. Toen de voerman nog maar net op de Grintweg gekomen was, heeft hij de paarden de verkeerde kant op gestuurd, zodat de wagen kantelde en ieder-

een van de wagen afviel en deels onder de wagen terecht kwam. Of de voerman ook te diep in het glaasje gekeken had, is nooit onomstotelijk vast komen te staan. Onder de slachtoffers was veldwachter Cornelis Johannes Bunte uit Vaassen die de orde moest handhaven; hij werd zwaargewond aan zijn schouder. Zijn zoontje Coen die overreden werd, was er nog slechter aan toe. Vanuit het huis van Jannes van Werven werd hij naar zijn eigen huis gebracht, waar hij overleed, elf jaar oud. De andere timmerlieden waren gewond. Een timmermansknecht uit Apeldoorn had zijn been gebroken. Enkelen kwamen met de schrik vrij.

In de krant van 26 maart, dus twee dagen na het ongeluk, stond dat de timmerman uit Apeldoorn zijn been niet had gebroken, maar bezeerd. Volgens sommige ooggetuigen was het ongeluk beslist niet aan drankmisbruik te wijten. Aart van Eek, de voerman van de stelwagen, was een net, oppassend man, die nooit, ook niet op de avond van het ongeluk, betrappt was op drankmisbruik. Hier was sprake van een menselijke inschattingsfout. De wagen, die niet geschikt was voor personenvervoer, was bij het draaien gekanteld. Deze dag die zo goed was begonnen, werd voor veldwachter Bunte uit Vaassen en zijn vrouw Everdina Terwel een zeer trieste en verdrietige dag. Ze verloren hun zoon Coenraad Frederik.

In de boeken van het Sint Anthonie Gilde van 1866 stond de volgende post: transport van een halve anker wijn (12 flessen) naar Emst voor de eerstesteenlegging van de kerk: f 18,20.

Ds. H. Worst van de Grote Kerk in Epe was consulent, maar Anthonie Abraham Sels werd de eerste predikant van de kerk in Emst. Op zondag 8 mei 1868 werd hij in het ambt bevestigd

DE PRINS.

Een hevige brand vernielde het Ned. Herv. kerkje te Emst (gem. Epe); u ziet de troosteloze resten van het bedehuis.

door ds. Worst. Emst werd toen als vierde kerkdorp aan de gemeente Epe toegevoegd. Sels was op 27 maart 1828 geboren in Amsterdam, hij bleef ongehuwd en woonde op Emsterenk 507. Op 25 augustus 1874 werd hij in Epe uitgeschreven als inwoner van de burgerlijke gemeente Epe. Hij vertrok naar Amsterdam. Zijn opvolger werd ds. J.F. Goens.

Nog eenmaal zou de kerk in Emst getroffen worden door een ramp, gelukkig vielen er ditmaal geen doden. In de vroege morgen van maandag 6 januari 1930 werden de mensen opgeschrikt door de uitroep: 'De kerk staat in brand!' Het blusmateriaal kwam te laat aan en de Emster brandweer was niet bij machte de kerk te behouden, ook niet met de hulp uit Vaassen en Epe. Iedereen moest met pijn in het hart toezien hoe de kerk, die met zoveel moeite tot stand was gekomen en waaraan men zoveel jeugdherinneringen had een prooi van de vlammen werd. Veel waardevol materiaal, ook uit het kerkarchief, is bij de brand verloren gegaan. Wat de oorzaak van de brand precies was, bleef gissen, maar daags voor de brand was het bitter koud. Enkele trouwe kerkbezoekers waren niet aanwezig, hoewel ze gezorgd hadden voor een stoofje met gloeiende kolen om de voeten warm te houden tijdens de dienst. Vermoedelijk is het stoofje met gloeiende kolen van de afwezige kerkbezoekers onder een van de banken geraakt. Toen de kerkdienst voorbij was, heeft niemand meer aan die stoofjes gedacht.

De mislukte poging de brand te blussen was het laatste optreden van de verouderde brandweer van Emst, want bij de volgende gemeenteraadsvergadering in Epe kwam het optreden van de brandweer aan de orde. Er werden negatieve uitlatingen gedaan, onder andere door een raadslid dat afkomstig was uit Emst. Men kon de brandweer maar beter opheffen, als deze niet over deugdelijk materiaal beschikte. Dit klonk de gemeenteraad als muziek in de oren, met als resultaat dat de Emster brandweer beëindigd werd. In Emst was, en is, men aangewezen op Vaassen en Epe.

De Nederlands hervormde kerk te Emst, gefotografeerd in 1957

Bouwoakkers van het bedrijf van R. van der Wijk uit Heerenveen, die de kerk herbouwden.

Op woensdag 14 mei 1930 vond de aanbesteding plaats van de wederopbouw van de kerk in café De Nieuwe Kroon te Emst. Twintig aannemers hadden ingeschreven. De laagste inschrijving was van R. van der Wijk te Heerenveen voor f 25.220. Aan hem werd het werk opgedragen. De laagste inschrijver voor het schilderwerk was W.M. Schraven te Oldebroek voor f 1.450.

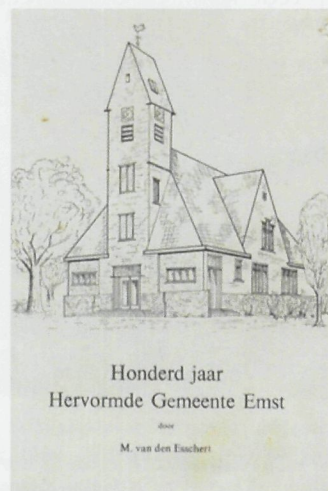
De herbouwde kerk werd op zondag 28 december 1930 door ds. A.G. Oosterhuis 'ingewijd' met als tekst 1 Koningen 8:29: 'Dat Uwe oogen nacht en dag open zijn over dit huis.' De steen van de eerstesteenlegging uit 1866 werd voor in de hal van de kerk geplaatst.

BRONNEN

Streekarchief Epe Hattem Heerde
M. van den Esschert, *Honderd jaar Hervormde Gemeente Emst* (1966)

ILLUSTRATIES

Henk Kloezeman

Honderd jaar
Hervormde Gemeente Emst
door
M. van den Esschert

DERK VAN ZUUK: EEN TYPISCH EMSTER FIGUUR

Van Bert Kwakkel ontvingen we deze mooie kabinetfoto (fotograaf: August Vogt) waarop Derk van Zuuk (in de volksmond 'Lamme Derk' genoemd) te zien is met zijn hondenkar. Door zijn handicap was deze kar voor hem essentieel. Op de achtergrond ziet u een gedeelte van de Nederlands hervormde kerk te Emst.

Het is goed mogelijk dat deze foto u bekend voorkomt; hij staat ook op de site: www.lohuizerbrink-epe.nl die gerund wordt door Gert van den Esschert. Bert vermoedde dat de foto dateerde uit 1905-1910, volgens Gert is het 1904. Derk van Zuuk overleed op 13 november 1930 te Warnsveld op 79-jarige leeftijd.¹⁾

Veel beroepsgroepen hebben de trekkracht van de hond gebruikt. Denk aan bakkers, groenteboeren, petroleumventers, kruideniers, klompenverkopers, furnituerverkopers, marskramers, rondtrekkende fotografen, slaggers, visboeren en vodenverkopers. Maar ook het Nederlands Staatsbedrijf voor de Posterij maakte er tot 1922 gebruik van voor het bezorgen van brieven en kleine pakketjes.²⁾

BRONNEN

- 1) Tekst uit het archief van Henk Kloezeman uit Emst.
- 2) Wikipedia, de vrije encyclopedie.

HET LAND VAN MIJN OPA: WONEN EN WERKEN OP DE BLOEMENDAAL IN EMST

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

Honderdvijftig jaar geleden waren nog veel van de huidige wei- en bouwlanden aan de westkant van Emst woeste grond. Aan het eind van de negentiende eeuw komt een ontginningsgolf op gang. Na de agrarische crisis van 1875-1890 gaat het weer beter in de landbouw; daardoor wordt het ontginnen van deze woeste grond interessant. Kunstmest en prikkeldraad doen in korte tijd hun intrede. Het landschap verandert ingrijpend in grote delen van Emst.

Vandaag aan de dag maken we van deze ontgonnen gronden weer nieuwe natuur. In de beginjaren van de twintigste eeuw voeren de ontginners echter nog strijd tegen oude natuur. Op kleine gemengde landbouwbedrijven proberen ze een boterham te verdienen. Men heeft vaak last van te veel of te weinig water op hun grond, zo ook mijn opa. In 1928 kopen Hendrikus van Huffelen (1902) en zijn vrouw Aartje Beekhuis (1904) woeste grond aan de Bloemendaalseweg in Emst.¹⁾ Ze laten daar een boerderij bouwen en ontginnen de grond. Achteraf blijken ze in de achterhoede van de ontginningsgolf te zitten. Hun gronden en boerderij zijn het meest westelijk op de Bloemendaal te vinden.

De Bloemendaal (kaartje Henri Slijkhuis)

Hoewel in Vaassen geboren en getogen ben ik in de jaren vijftig vaak op de Bloemendaal. Een aantal herinneringen aan die jaren beschrijf ik in dit artikel. Voor de lezer is het van belang te beseffen dat herinneringen als geschiedkundige bron niet de meest betrouwbare zijn. Om dit enigszins te compenseren vindt u in de inzetstukjes wat achtergrondinformatie uit historische bronnen en literatuur.

DE BLOEMENDAAL²⁾

De naam is een prachtige aanduiding van het gebied. Bloemen zijn er met name in het voorjaar volop te vinden. Het is een laag gebied waarin de Bloemendaalse Beek als een ader doorheen stroomt.³⁾ Het gebied is gelegen in Emst ten westen van de Achterenkweg en de Kiefkamp, tussen de Hanendorperweg en de Laarseweg.

In de laatste ijstijd, het Weichselien, worden dekzanden afgezet, die nog steeds als hoogten in het landschap zijn te herkennen. Tussen deze hoogten liggen lagere dalen, de zogenaamde smeltwatergeulen. Op de hoogten liggen de oude bewoningskernen, zoals Hanendorp en 't Laar. De noordelijke hoogte Hanendorp buigt af in zuidoostelijke richting. De hoogte 't Laar buigt af naar het noordoosten. Het tussenliggende lage gebied heeft de vorm van een ketel. In deze ketelvormige laagte liggen natuurlijke, door uittredend grondwater gevoede laagten. In deze laagten ontstaan de zijtakken van de Smalbertse Beek, waarvan de Bloemendaalse Beek er een is.

Het gebied de Bloemendaal is na 1890 ontgonnen. Aan deze ontginningen komt door de economische crisis in 1929 een einde. De gronden in de Bloemendaal zijn door de lage ligging landbouwkundig gezien zeer matig. In 1990 wordt op rijksniveau besloten delen van de ontgonnen gebieden weer om te zetten in natuur. De Bloemendaal komt hiervoor in aanmerking. De omzetting van de weilanden naar dotterbloemhooilanden en het herstellen van natte heiden en heischrale graslanden is al een aantal jaren geleden opgepakt. Geldersch Landschap & Kasteelen heeft in de Bloemendaal al vrij veel grond verworven, maar het is nog lang geen aaneengesloten gebied. Er liggen nog veel percelen die in particuliere handen zijn.

DE START OP DE BLOEMENDAAL

Mijn opa Hendrikus is arbeider, maar heeft de ambitie om boer te worden. Zijn vader is ook boer en tevens paardenhandelaar. Doordat hij het negende kind is, heeft hij geen enkele kans om zijn opvolger te worden. Mijn opa en opoe wonen aan de Eekterweg in Vaassen. Daar zijn ook de drie oudste kinderen geboren: Henk in 1923, Jan in 1926 en Marie in 1928. In 1928 zien zij kans om grond te kopen aan de Bloemendaalseweg in Emst. Zij laten daar een boerderij bouwen. Het tijdvak van de ontginningen in Emst loopt dan al op zijn eind.

De gronden die bij de boerderij horen, zijn van zeer verschillende kwaliteit en moeten nog in cultuur gebracht worden. Deels is het drassig door een beek, die midden door het perceel loopt. Deels hoog door de aanwezigheid van een dekzandrug, die begroeid is met heide. Deze verdeling van hoog en laag maakt het wel mogelijk om een gemengd bedrijf te gaan starten. Het ontginnen moet een

zware klus geweest zijn. Na de Tweede Wereldoorlog wordt over deze jaren nooit meer gesproken en ik heb helaas verzuimd om er mijn opa naar te vragen. Tiemen Stegeman wijdt in zijn boekje *Herinneringen aan de Kiefkamp: het boerenleven op de*

Een plaghakke of plakhakke is bedoeld om een heideplag mee te steken.

(Foto van de auteur, met dank aan Hagedoorns Plaatse)

Oost-Veluwe in de jaren twintig een hoofdstukje aan het heideplaggen met de 'plakhakke'. Een plakhakke (of plaghakke) is een schop met een puntig toelopend blad, dat niet recht onder de steel zit, maar met een scherpe hoek naar binnen wijst. Ik kan me voorstellen, dat mijn opa ook op die manier zijn gronden heeft ontgonnen.⁴⁾

Gelukkig weet zijn zoon Jan zich deze ontginning nog te herinneren. Hij heeft me onlangs verteld dat het ontginnen jaren heeft geduurd en met de hand is uitgevoerd. Met het paard wordt, na het handmatig verwijderen van de hei en de bomen, het land omgeploegd en ingezaaid.

In de periode voor de Tweede Wereldoorlog heeft het gezin het financieel moeilijk. Ten gevolge van de economische wereldcrisis die in 1929 is begonnen, dalen de prijzen van de producten tussen 1929 en 1932 naar een dusdanig laag niveau dat het voortbestaan van het landbouwbedrijf bedreigd wordt. Het is de tijd waarin mijn opa met zijn bedrijf start. Zijn landbouwbedrijf levert te weinig op om van te bestaan en er zijn flinke schulden gemaakt om de grond te kopen en de boerderij te bouwen. Hendrikus moet in dienst blijven bij maalderij Wullink, waar hij meel rondbrengt en voorkomende werkzaamheden uitvoert. De verhalen van mijn moeder bevestigen dit. Ik hoor haar nog zo zeggen als mijn opoe in de jaren vijftig weer een chocoladereep aan mij geeft: 'Dat kregen we vroeger niet. Daar was nooit geen geld voor.' Zo gauw als ze kunnen, moeten de oudste zoons Aartje helpen om de boerderij te runnen als mijn opa op pad is om meel rond te brengen.

Zoon Jan komt op zijn elfde van school af en wordt de eerste jaren volledig ingeschakeld op de boerderij. Tijdens de Tweede Wereldoorlog in 1941 treedt hij in dienst bij de Industrie in Vaassen. Hij wil ook weleens geld verdienen. Hendrikus stopt tegelijkertijd bij maalderij Wullink en gaat zich volledig met het boeren bezighouden.

Mijn opa voert met zijn paard ook werkzaamheden bij de burens uit. Op het paard kom ik later nog terug. Na de oorlog wordt er weinig meer gesproken over deze moeilijke periode.

NA DE TWEDE WERELDOORLOG

Na de oorlog gaat het veel beter en is Hendrikus in staat om van zijn bedrijf te bestaan. Hij verbouwt rogge, haver, voederbieten en knollen. Voor eigen gebruik worden er aardappelen en allerlei soorten groenten verbouwd. Hij heeft tien melk-koeien, wat jongvee, vier fokzeugen, mestvarkens en circa honderdvijftig kippen. Het bedrijf is in totaal acht hectare, waarvan vijf hectare in eigendom is. Op 1 kilometer afstand van de boerderij wordt nog drie hectare grond gehuurd van zijn broer Johan. De beide oudste zoons gaan werken in de metaalindustrie en de jongste zoon Gerard (1939) wordt metselaar. De boerderij is te klein voor een opvolger. Dat is vooral jammer voor zoon Jan, die net als mijn opa 'boerenbloed' heeft. Jan heeft mij verteld dat hij echter aan één ding van het 'boeren' een verschrikkelijk hekel heeft, en dat is melken.

Mijn opa breidt zijn bedrijf in de jaren vijftig en zestig niet uit qua grondoppervlakte. Wel bouwt hij er enkele schuren bij.

*Hendrikus en Aartje in de jaren dertig
van de twintigste eeuw*

TIJDVAK VAN ONTGINNINGEN EN KLEINE BOERENBEDRIJVEN

Na de agrarische crisis van 1875-1890 breekt in de gemeente Epe een periode van ontginningen aan. Tussen 1895 en 1910 wordt circa 1200 hectare heide- en bosgrond ontgonnen. Het aantal kleine landbouwbedrijfjes van 1-5 ha groeit van 379 tot 788. Deze grote toename wordt vrijwel alleen veroorzaakt door deze ontginningen. In 1895 telt de gemeente 640 landbouwbedrijven. Dat is in 1910 toegenomen tot 1102. Deze groei wordt voornamelijk veroorzaakt door deze kleine bedrijfjes. 71% hiervan is in 1910 kleiner dan 5 hectare en 19% heeft tussen de 5-10 hectare grond. De gemiddelde bedrijfs-grootte is 5,17 hectare. Na 1910 neemt het aantal kleine bedrijfjes nog steeds toe. Pas omstreeks 1930 komt dit tot stilstand. De toename in deze periode kan worden toegeschreven aan ontginning (nog circa 300 hectare woeste grond wordt tussen 1910-1930 ontgonnen) en aan bedrijfssplitsing. Bedrijfssplitsingen komen tot 1910 weinig voor, daarna nemen met name zogenaamde familiesplitsingen een grote vlucht. Familiesplitsingen zijn bedrijfssplitsingen, waarbij het bedrijf wordt opgesplitst door familieleden. In de periode 1910-1947 ontstaan ten gevolge van deze splitsingen 86 nieuwe bedrijfjes.

Na 1910 worden naast wat veld- en bosgrond ook lage drassige veen- en broekgronden in cultuur gebracht.⁵⁾ Aan de Oranjeweg wordt in de jaren dertig nog een grote ontginning uitgevoerd. Het is het laatste gebied dat nog in aanmerking komt. In een rapport uit 1955 wordt door deskundigen gemeld dat er nog maar weinig percelen voor ontginning in aanmerking komen. Alle grond waar nog een beetje landbouwgrond van te maken is, is ontgonnen. Wel wordt geconstateerd dat veel villaterreinen rondom de dorpskernen gebouwd zijn op oud bouwland en dat daarmee goed bouwland voor de boeren verloren is gegaan. Zo zijn bij het buurtschap Norel de boeren op ontginningsgrond gevestigd, terwijl juist het oude, vruchtbare bouwland bebost is en dient als parkterrein voor villa's.⁶⁾

TE DROOG OF TE NAT

De Bloemendaalse Beek ontstaat ten westen van Hertenkampsweg in het Kroondomein. De beek loopt vervolgens door een nieuw bosgebied (dit is in de jaren vijftig nog weiland) ten oosten van deze weg. Zij stroomt verder door de weilanden en buigt bij de oprit van de boerderij van mijn opa af naar de Bloemendaalseweg en vervolgt haar weg hierlangs. Ik herinner me deze weilanden als altijd heel nat en vol met pinkster- en boterbloemen. De koeien zakken hoe langer hoe dieper weg, naarmate ze dichterbij de beek komen. Ik hoor mijn opa nog mopperen als het weer eens een tijd heeft geregend en de koeien niet in de weilanden bij de beek kunnen. De boerderij is halverwege het oplopend gedeelte naar de dekzandrug gebouwd en gelukkig heeft opa ook nog een paar weilanden naast het huis, die altijd veel droger zijn en waar de koeien kunnen grazen in de natte perioden. Achter de boerderij loop je als het ware een heuvel op en op de heuvelrug zijn de akkergronden. Hier verbouwt mijn opa rogge, haver en ook voederbieten en knollen. Tevens worden voor de hele familie aardappels geteeld. In droge perioden komt het nog weleens voor dat de gewassen dreigen te verdrogen. Ik heb daar als kind

*Luchtfoto van de boerderij van Van Huffelen (1951)
(Foto: Gerard van Huffelen)*

vreemd van opgekeken, omdat de afstand tussen de grond bij de beek en op de zandrug maar een paar honderd meter is.

HET ZAAIEN EN OOGSTEN

In de jaren vijftig zijn de zaterdagen in de zaai- en oogstijden echte familiebijeenkomsten.

In het voorjaar worden de aardappels gepoot en in de late zomer en vroege herfst wordt iedereen ingeschakeld bij het rooien: de mannen aan de greep en de vrouwen erachter met de manden. Vanwege mijn leeftijd word ik bij de vrouwen ingedeeld. Tussen de middag is het brood eten en koffiedrinken ter plaatse, want na de schaft moet er direct weer aan het werk gegaan worden.

Ook bij het hooien en het oogsten van de rogge zijn vele handen nodig. Het hooi komt vooral van de gehuurde grond die op enige afstand aan de Hanendorperweg ligt. Via een smal, onverhard landbouwpaadje zijn deze weilanden vanaf de Bloemendaalseweg te bereiken. Het gras wordt in het begin van de jaren vijftig nog gemaaid met de zeis. Dit maaien met de hand is voor mijn opa een flinke klus, want het gaat wel om 3 ha weiland. Met de hooischudder wordt het gras enkele keren omgezet. In de jaren zestig laat mijn opa het maaien over aan de loonwerker, die dit met een tractor en maaimachine in een mum van tijd kan doen. De randen van het grasland maait hij zelf met de zeis. Regelmatig moet de zeis met de wetsteen weer scherp gemaakt worden. Na het bij elkaar harken van het hooi met de paardenhooihark wordt dit op de wagen geladen om mee naar huis te nemen. Liggend op het hooi heb ik op de terugweg een mooi overzicht op de omgeving. Bij de boerderij mag ik helpen om het hooi in de hooiberg op te slaan.

In de jaren zestig wordt het bij elkaar geharkte hooi in baaltjes geperst door de loonwerker. Loonwerker Lucas Veldhuis staat me goed voor de geest door zijn altijd zwarte handen. De zwarte handen komen niet omdat hij ze niet wast, maar doordat er regelmatig iets kapotgaat wat hij vervolgens weer op wonderbaarlijke wijze weet te repareren. De machines zitten onder het zand en vet. Ik weet nog dat ik vol bewondering naar de herstelwerkzaamheden heb gekeken.

Het oogsten van de rogge en haver wordt in de jaren vijftig met de hand uitgevoerd. Dit is een nog lastiger klus dan het maaien van het gras

Moeder Marie (1928-2011) en tante Marie (1924) helpen met hooiharken. Op de achtergrond groeit rogge. (Foto: 1956)

1956: Het opladen van een hooiberg. Van links naar rechts: mijn vader Frits (1923-1998), oom Henk (1923-1985), oom Jan (1926) en oom Gerard (1939).

met de zeis. Mijn opa zwaait de zicht omhoog en laat die met een draaiende beweging in het graan vallen, net boven de grond. Op die manier wordt een aantal halmen afge-

sneed, die vervolgens blijven steunen tegen de nog niet gemaaide halmen. Dat gebeurt enkele keren, waarna hij met de zicht in de rechterhand en de welhaak in de linker de losse halmen in een bundel trekt en op het land legt. Mijn opoe en andere familieleden binden de bundels tot garven. Het is moeilijk en zwaar werk, en ik heb me er vaak over verbaasd hoe lang hij dit kan volhouden. De garven worden bij elkaar gezet in schoven. Elke schoof telt acht garven, die aan de bovenkant worden samengebonden met een aantal halmen.⁷⁾

Na de rogge wordt de haver gemaaid. Een iets makkelijkere klus, omdat haver korter is en geen scherpe kafaalden heeft.

Als de rogge- en haverschoven droog zijn, worden ze met paard-en-wagen opgehaald en naar de korenbergen gebracht. Het opladen is een secuur werkje, waar mijn opa goed toezicht op houdt. Hij wil niet dat het spul gaat schuiven en van de wagen kiepert. De hele familie werkt weer mee om de van de wagen komende garven in de korenberg te slepen. Als de loonwerker Peter van de Haar komt met zijn rode dorsmachine, is het een lawaai van jewelste op het erf. In mijn beleving is deze dorsmachine het meest indrukwekkende apparaat dat ik ooit heb gezien. Als je heel jong bent, lijkt alles groter en indrukwekkender.

Direct na de graanoogst wordt het stoppeland omgeploegd om knollen in te zaaien. Als de knollen in de herfst goed zijn, is het niet alleen voor de koeien een lekkernij, ook zelf werk ik de nodige knollen weg.

HET VEE

De deel is de plaats waar de meeste dieren 's winters verblijven. Via de keuken vanuit het voorhuis is de deel te bereiken. Links staan een stuk of acht melkkoeien. Rechts is de stal voor de varkens en het paard. Ik kijk graag bij de varkens, vooral als er biggen zijn. Het paard is een agressief beest, waar ik het liefst zover mogelijk vandaan blijf, want het bijt en schopt. Zelfs mijn opa heeft veel met het beest te

stellen. Hij is een rustige man en die keren dat ik hem kwaad zie worden, hebben vrijwel altijd met het eigenwijze paard te maken.

Op de deel staat een elektrische voederbietensnijder. Als ik al wat ouder ben, mag ik de voederbieten erbovenin kieperen en na het snijden aan de koeien voeren. De zolder van de deel is een opslagplaats van hooi.

De kalveren en pinken staan in een bijgebouwde schuur evenals een aantal mestvarkens. In twee kippenschuren zitten nog een 150-tal kippen. Ik heb ze weleens proberen te tellen. Mijn opa maakt het overigens niet zoveel uit, hoeveel ik er ook tel. De eieren worden naar Cornelis van Zuuk aan de Hanendorperweg gebracht, waar ze opgehaald worden door eierhandel Smit uit Deventer. Later worden de eieren verkocht aan de Coöperatie. Als het meel en de veekoeken met de vrachtwagen worden afgeleverd, worden de eieren meegenomen.

Spannend zijn de acties om de ratten uit de kippenhokken te krijgen. De in- en uitgangen van de hollen worden nauwkeurig in kaart gebracht. Mijn opa hangt de waterslang in een ingang en zet het water aan. Mijn ooms en mijn vader staan met een schop in de hand bij de uitgangen om toe te slaan zo gauw de ratten naar buiten vluchten. Vele ontkomen doordat de mannen niet snel genoeg zijn.

HET KOOKHUIS

Het kookhuis wordt van begin mei tot oktober gebruikt als zomerdagverblijf. Daar wordt in die periode ook gekookt. In het achterste gedeelte zijn twee varkensstallen, die als het kookhuis niet wordt gebruikt vol zitten met mestvarkens. 's Zomers zijn deze hokken leeg, waarschijnlijk in verband met de stank die anders in het woongedeelte van het kookhuis doordringt. Het kookhuis is de ruimte waar ik het meest kom. De woonkamer in de boerderij met de bedsteden herinner ik me vooral van verjaardagen waarbij de hele familie aanwezig is. In het kookhuis staat een tafel, een aantal stoelen,

*Hendrikus met een makkelijk paard
(boven, 1948) en Gerard met
het agressieve paard (rechts, 1956)*

een kast en een potkachel. Hier schuift ook Derk Duve van de Coöperatie wekelijks aan. Hij komt de bestelling van het voer noteren. Het gebeuren wordt stevast afgesloten met een paar glaasjes jenever, waarna Derk weer vrolijk in zijn Volkswagen Kever stapt.

In het kookhuis hangen 's zomers een aantal vliegenvangers: plakkerige stroken die aan het plafond worden opgehangen. Ze worden pas vervangen als er vrijwel geen schoon plekje meer op de stroken te vinden is. Ik heb het aantal vliegen nooit geteld, maar volgens mij zaten er honderden op vastgeplakt. Het kookhuis is via een 'göate' verbonden met de boerderij.

Op deze foto ziet u de auteur met zijn opoe, moeder en zuster Rikie, poserend naast het kookhuis (mei 1956)

GROENTE EN FRUIT

Voor de boerderij, de göate en het kookhuis bevindt zich een grote moestuin. Opa en opoe verbouwen hier alles wat ze nodig hebben. Snijbonen, sperziebonen en kool worden in de inmaakpot gestopt of geweckt voor de winter. Op woensdagmiddagen in de oogsttijd wordt mijn moeder hierbij ingeschakeld. De weckflessen en inmaakpotten worden in de kelder opgeslagen. Ook een deel van de aardappelen wordt hier bewaard. De kelder is via een luik in de slaapkamer van de boerderij te bereiken. Witte en bruine bonen worden in de wagenloods opgehangen om te drogen. Winterwortelen, bieten en een deel van de aardappelen worden ingekuild. Naast de boerderij zijn enkele kippenhokken gebouwd. Mijn opa heeft om de hokken een enorme kippenloop gemaakt, die vol staat met pruimenbomen. Ik heb diverse keren buikpijn gehad door de grote hoeveelheden pruimen en 'wichter-ties' (kleine pruimpjes) die ik gegeten heb. Aan de voor- en zijkant van de boerderij staan de appel-, peren- en kersenbomen. Kersen zijn bij mens en dier het meest geliefd. Mijn opa en oom zie ik nog schieten op de spreuwen, die op de kersen duiken als ze een beetje beginnen te verkleuren. De spreuwen worden nauwelijks afgeschrikt door opgehangen zilverpapier en andere preventiemaatregelen. Het

lijkt me als vijfjarige ook wel wat om eens met de windbuks in de weer te zijn. Maar dat vinden mijn opa en oom geen goed idee. Kinderachtig, toch?

LANGE DAGEN IN EEN RUSTIG WERKTEMPO

Ik blijf weleens een nachtje logeren. Als ik om 7 uur uit mijn bed kom, hebben mijn opa en opoe er al een paar uur op zitten. Mijn opa is al bijna klaar met melken. Opoe heeft daarmee geholpen en de tafel al gedekt. Uiteraard gebeurt dit melken met de hand. Zittend op een krukje, half verscholen onder de koe. Gelukkig zijn de meeste koeien erg kalm en verzetten geen poot. Toch komt het ook voor dat de koe gaat lopen en dat vervolgens de emmer omkiepert. Dat gebeurt vooral als er buiten in de wei gemolken wordt. Dan is plotseling de rustige Hendrikus niet zo rustig meer. Daarna loopt hij met de emmer naar de melkbus, waarop een zeef staat. De bussen worden met een handkar naar de Bloemendaalseweg gebracht, waar ze elke dag opgehaald worden door een vrachtrijder van de melkfabriek.

Na het brood eten worden de beesten gevoerd en allerlei klussen opgepakt. Opa is handig met de schop, greep en elk ander handgereedschap. Heel technisch is hij niet. Dat is wellicht ook een van de oorzaken dat er maar weinig wordt gemechaniseerd. Een tractor heeft hij bijvoorbeeld nooit gehad. Hij heeft alleen een paar apparaten die achter een paard kunnen, zoals een ploeg, hooischudder, hooihark en kunstmeststrooier.

Stilgezeten wordt er maar weinig. Het werktempo is vrij rustig. Dat moet ook wel, want 's zomers worden er dagen gemaakt van vaak zestien uur. 's Winters wordt er om zeven uur 's avonds met werken gestopt, maar dan zijn er toch al veertien uur achter de rug. Als mijn opa wat ouder wordt, doet hij stevast een middagdutje.

STOPPEN MET BOEREN

Als mijn opa in 1967 zijn AOW krijgt en hij het rustiger aan wil gaan doen, is er voor zijn zoons geen mogelijkheid meer om het bedrijf voort te zetten. Het bedrijf

STREEKVERBETERING OP DE NOORDOOST-VELUWE

In Heerde en Epe worden in de jaren zestig van de twintigste eeuw streekcommissies opgericht. De naoorlogse streekverbetering is een vorm van maakbaarheidsdenken, dat opgezet is door het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Het heeft als doel de boerengezinnen in achtergebleven regio's vooruit te helpen in de vaart der volkeren. Deze streekverbetering is gericht op de sociale en culturele omstandigheden waarin boeren werken en leven. In het voorlichtingsprogramma komen bedrijfstechnische, huishoudelijke en agrarisch-sociale onderwerpen aan bod. Het is gericht op de beïnvloeding van sociaal gedrag en de houding van de boerenbevolking. Zowel Epe als Heerde kent in midden jaren vijftig van de twintigste eeuw een grote groep kleine boeren die maar met moeite het hoofd boven water kan houden. In een van de komende nummers van *Ampt Epe* zal ik de streekverbeteringspogingen in de jaren zestig in Epe en Heerde onder de loep nemen.

is te klein en investeringsmogelijkheden zijn er niet. Een jaar later overlijdt zijn vrouw Aartje, zij is 63 jaar geworden. Gelukkig voor mijn opa blijft de jongste zoon Gerard op de boerderij wonen. In 1963 wordt voor hem en zijn vrouw Trijntje een stuk bij de boerderij aangebouwd. In 1975 verkoopt Hendrikus de boerderij met 2,5 ha grond aan Gerard. De resterende 2,5 ha grond gaat naar zoon Jan, die ook graag boer was geworden en nu als hobbyboer schapen kan gaan houden. Opa blijft met het werk op de boerderij helpen tot aan zijn dood in 1987, hij is dan 84 jaar. Ik herinner me hem als een rustige, vriendelijke man van weinig woorden met vrijwel altijd een goed humeur.

KEERPUNT IN DE LANDBOUW MIDDEN JAREN ZESTIG

Tussen 1950 en 1960 verandert er niet veel in de landbouw in de gemeente Epe. De omslag komt vooral na 1963. Met de kleine, gemengde bedrijven op de zandgronden gaat het dan slecht. De Europese Commissie heeft een jaar eerder een gemeenschappelijk landbouwbeleid vastgesteld dat voor de arme zandgronden slecht uitpakt. De rijksoverheid stelt als reactie hierop in 1963 een Ontwikkelings- en Saneringsfonds in. Het doel hiervan is stimuleren van bedrijfsbeëindiging en verbetering van de bedrijfsstructuur.

De landbouw verandert in de gemeente Epe in korte tijd volstrekt van karakter, en daarmee ook het vertrouwde agrarische landschap. Dit uit zich in het aantal boeren dat in de periode 1964-1967 stopt. In 1964 zijn er nog 632 boeren die alleen leven van hun bedrijf. In 1967 is hun aantal teruggelopen tot 525. In drie jaar tijd een afname van 17%, een ongekend hoog percentage. Een deel van de gestopte boeren gaat nog verder als nevenbedrijf. Epe is in 1967 nog steeds een gemeente met vele kleine boeren. De helft van de bedrijven is kleiner dan 7 hectare, en bijna 80% heeft minder dan 10 hectare grond. Veel

Stroomgebied van de Smallertse Beek

bedrijven hebben een te kleine productie om goed van te kunnen leven en zijn ook niet in staat om te investeren. Dat leidt tot veel 'stoppers'. Er zijn ook veel bedrijven waar geen opvolger aanwezig is of waar de zoons of dochters geen heil meer zien in voortzetting van het bedrijf. Rond 1990 is het gedaan met het kleine boerenbedrijf, zoals we dat kennen uit 1950 en 1965. In 1992 heeft een boer in de gemeente Epe gemiddeld 33 koeien en is zijn bedrijf 19 hectare groot. Dat lijkt flink groot, maar in vergelijking met elders valt het mee. In dat jaar zijn er nog maar 273 boeren in de gemeente Epe over.⁸⁾

NIEUWE TIJDEN: VERDER ALS HOBBYBOER

In de jaren zeventig van de vorige eeuw wordt de Bloemendaal aangewezen als 'relatienotagebied'. In een relatienotagebied kunnen de grondeigenaren een overeenkomst met de overheid sluiten om later in het seizoen te gaan maaien en om geen kunstmest te strooien. De eigenaren krijgen daarvoor een vergoeding, die best de moeite waard is. Voor mijn twee ooms, die de grond vooral gebruiken als grasland voor schapen en pinken, is dit natuurlijk heel interessant. Toch herinner ik me, dat zij - evenals hun deelnemende burens - er niet mee te koop lopen dat ze daaraan meedoen. Dat hoort natuurlijk niet als boer, zelfs niet als je een hobbyboer bent. Pas jaren later, als er bijna geen echte boer meer te bekennen is op de Bloemendaal, wordt er wel vrij over gesproken.

In de jaren tachtig doet oom Gerard nog een poging om de boerderij om te vormen tot een varkensbedrijf. Het gaat in die periode slecht in de bouw en hij heeft daar als metselaar flink last van. Plannen worden gesmeed, tekeningen voor de bouw van schuren worden gemaakt en er wordt grond van de burens gekocht. De ambities worden echter in de kiem gesmoord, omdat de gemeente niet mee wil werken aan het verlenen van de benodigde vergunningen. De gekochte grond wordt na deze teleurstelling weer van de hand gedaan. Het kookhuis verliest zijn oorspronkelijke functie en wordt grondig verbouwd. Daarna is het geschikt voor bewoning. Het krijgt de naam Veluwehof.

HEDEN

Anno 2016 zijn de hobbyboeren nog niet verdwenen op de Bloemendaal. Alleen zijn we nu een generatie verder en worden er - naast het gebruik van het grasland voor pinken, schapen en paarden - ook kerstdennen op de zandrug geteeld.

Huidige beek door het land van mijn opa aan de Bloemendaalseweg

De beide broers hebben inmiddels bijna de helft van de grond aan een buurman verkocht die varkens houdt en veel grond kan gebruiken om de mest op uit te rijden.

Nog steeds is veel grond op de Bloemendaal in verschillende particuliere handen. Dat is ook goed te zien aan het grondgebruik. Waar de ene eigenaar natuur creëert

*Bloemendaalse Beek vlak voor het land van mijn opa
aan de Bloemendaalseweg*

of schapen houdt, is de ander bezig om mais te verbouwen. Dit geeft een bijzonder mozaïek.

DE VERANDERENDE OMGEVING

Wie vandaag aan de dag door de Bloemendaal fietst of wandelt, ziet nauwelijks een actief boerenbedrijf meer. Aan de straat waar mijn opa heeft gewoond, is nog één bedrijf actief. Dit is in die buurt een bijzonder-

heid geworden. Zo'n bedrijf heeft in de huidige verstilde omgeving bijna iets uit een vervlogen tijd. De omgeving kenmerkt zich door bloemrijke, natte graslanden, waartegen een paar maispercelen schril afsteken.

Op de niet meer voor de landbouw gebruikte percelen zijn de natuurwaarden hoog door de vele overgangen van droog naar nat gebied. In het voorjaar zijn hier de boter-, dotter- en pinksterbloemen een lust voor het oog, de weiden kleuren dan van paars naar geel. De Bloemendaalse Beek is ook veranderd. Van een rechte afvoerbeek, parallel lopend aan de Bloemendaalseweg, is deze veranderd in een beekje met cascades, broekbosjes en vijvertjes. Door dit menselijke ingrijpen heeft een deel van het landschap op de Bloemendaal een parkachtig karakter gekregen.

PLANNEN IN HET STROOMDAL VAN DE SMALLERTSE BEEK

De provincie Gelderland heeft in haar natuurgebiedsplan de ambitie opgenomen om het bosgebied van de Veluwe te verbinden met het IJsseldal. Het wild kan dan tot de IJssel lopen, oversteken en verder zijn weg vervolgen in Overijssel.

Via de Bloemendaal, 't Handel, Kievitsveld, Vossenbroek, langs de Grift en het Apeldoorns Kanaal kan het wild naar het noorden trekken. Via het Vemderbroek en het Achterste Broek kan de IJssel bereikt worden.

DE BLOEMENDAAL IN DE TOEKOMST

In 2011 is een uitvoerige studie verschenen van Alterra over Emst-Zuid. Voor de Bloemendaal worden in dit rapport de kwaliteiten, knelpunten en visie geformuleerd.

Het gebied wordt gezien als een groot aaneengesloten kwelgebied met fraaie beekloopjes. De Bloemendaal is landschappelijk aantrekkelijk en heeft een historische uitstraling. Er zijn nu al bloemrijke hooilanden in een open landschap met weinig bebouwing. Het gebied heeft hoge potenties voor een verdere ontwikkeling van natuurwaarden. Door de aanwezigheid van ijzerrijk water is er geen fosfaatprobleem.

Toch wordt het gebied nog niet nat genoeg gevonden en ook zijn de eigendommen van het Geldersch Landschap & Kasteelen nog te versnipperd. Er is sprake van plaatselijke verpitrustring en de beekloopjes zijn landschappelijk nog te weinig herkenbaar.

Voorgesteld wordt om extra gronden voor natuur te verwerven en waterafvoer tegen te gaan door de beekjes ondieper te maken. Het beheer moet gericht worden op hoogwaardig nat hooiland en de percelen moeten meer aaneengesloten worden. Het landschap dient open te blijven. Alleen langs beekloopjes mogen elzen groeien. Het gebied zal verder ontsloten moeten worden voor wandelaars.⁹⁾

Geldersch Landschap & Kasteelen is voornemens om een gebiedsproces te starten waar ook het gebied Bloemendaal onderdeel van uit gaat maken. In dit gebiedsproces wordt nagegaan op welke wijze de voorstellen uit het Alterra-rapport gerealiseerd kunnen worden.

NOTEN

- 1) De Bloemendaalseweg is ettelijke kilometers lang. De weg begint al vrij snel buiten de bebouwde kom van Emst, kruist de Vaassense Binnenweg en de Hertenkampsweg. Duikt vervolgens het Kroondomein in, kruist de Gortelseweg en de Elburgerweg en loopt verder naar het westen het bosgebied in.
- 2) Met de naam Bloemendaal duid ik het gebied aan tussen de Laarseweg, Hertenkampsweg, Hanendorperweg en aan de oostkant Achterenkweg en Kiefkampsweg. Delen van dit gebied kennen ook andere namen als De Rieten en Hanendorp.
- 3) De naam Bloemendaalse Beek is op geen enkele kaart te vinden. De Bloemendaalse Beek voedt de Smallertse Beek en behoort tot dit stroomgebied. De naam wordt door veel inwoners van Emst en zeker door de aanwonenden gebruikt.
- 4) Stegeman, Tiemen, *Herinneringen aan de Kiefkamp*, p. 63-65. Stegeman beschrijft in zijn boek het boerenleven op de Oost-Veluwe in jaren twintig. Het zijn herinneringen aan de jeugdijaren op de boerderij van zijn vader. De Kiefkamp ligt op een steenworp afstand van de Bloemendaalseweg. Veel van wat hij beschrijft, kom ik ook nog in de jaren vijftig op de boerderij van mijn opa tegen.
- 5) In *Ampt Epe 201* van februari 2015 heb ik uitgebreid geschreven over het kleineboeren-vraagstuk in de gemeente Epe. Aan dat artikel zijn ook de genoemde getallen ontleend.
- 6) Een bodemkartering van de gemeente Epe en een bodemkundige verkenning van een deel van de gemeente Heerde, p. 45.
- 7) In Museum Hagedoorns Plaats in Zuuk zijn de oude landbouwgereedschappen te zien die mijn opa nog volop gebruikt heeft.
- 8) In *Ampt Epe 202* van april 2015 vindt u een artikel over het einde van het kleineboeren-

vraagstuk in de gemeente Epe. De gegevens zijn ontleend aan dit artikel.

9) Stortelder e.a., p. 62-63.

LITERATUUR

- Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Amsterdam 2008
- Bieleman, J. e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Groningen 1995
- Brummel, Sterre, *Naar Oudgebruik: een interdisciplinair onderzoek naar het gemeenschappelijke grondgebruik en landschapsbeheer in de Noordoost-Veluwse buurschap Emst en Westendorp 1722-1886*, masterscriptie, Groningen 2014
- Een bodemkartering van de gemeente Epe en een bodemkundige verkenning van een deel van de gemeente Heerde, verslagen van landbouwkundige onderzoeken. De bodemkartering van Nederland, deel XVI, 's-Gravenhage 1955
- Hoppenbrouwers, P.C.M., e.a., *Agrarische geschiedenis van Nederland: van prehistorie tot heden*, 's-Gravenhage 1986
- Karel, Edwin H., 'De maakbaarheid van boer en gezin: streekverbetering in Nederland, 1656-1970', in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 4 (2007), pag. 161-184
- Maris, A., Visser, M.A.J., *Rapport no. 111 betreffende een onderzoek naar het 'kleine boerenvraagstuk' in de gemeente Epe*, LEI, Den Haag, 1949
- Maris, A., *Enkele aspecten van het kleineboerenvraagstuk*, Assen 1951
- Maris, A., Rijneveld, R., *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden: ontwikkelingen in de periode 1947-1957*. Rapport no. 347 van het LEI, Den Haag 1960
- Maris, A., Scheer, C.D., Visser, M.A.J., *Het kleineboerenvraagstuk op de zandgronden*. Een economisch sociografisch onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut, Assen 1951
- Slijkhuis, Henri, 'Het kleineboerenvraagstuk in de gemeente Epe in de eerste helft van de 20^e eeuw', in *Ampt Epe* 201, p. 24-32
- Slijkhuis, Henri, 'Het einde van het kleineboerenvraagstuk in de gemeente Epe: de periode 1950-1990', in *Ampt Epe* 202, p. 19-28
- Stegeman, Tiemen, *Herinneringen aan de Kiefkamp: het boerenleven op de Oost-Veluwe in de jaren twintig*, Kampen 1986
- Stortelder, A.M.F., e.a., *Landschappelijke verkenning Emst-Zuid*, Alterra-rapport 2173, Wageningen 2011

ILLUSTRATIES

Tenzij anders vermeld: Henri Slijkhuis

MEESTER PUTTO OP DE DORPSSCHOOL IN EMST

HENK KLOEZEMAN

Gosling Wilhelmus Putto werd op 29 november 1831 te Deventer geboren als zoon van Gosling Wilhelmus Putto, van beroep schoenmaker, en Frederika de Graaf. Putto was de opvolger van meester Van Westerveld. Zijn school stamde uit 1837 en stond aan de rand van de Emsterenk, tegenwoordig Stationsstraat 22. Putto huwde op 29 september 1858 te Leiderdorp met Elisabeth Cornelia van der Laan, geboren 5 juni 1836 te Schiedam. Een paar jaar eerder, op 16 januari 1856, was hij door de gemeenteraad van Epe benoemd tot onderwijzer van de tweede rang in Emst.

In zijn instructie tot onderwijzer te Emst lezen wij: 'Het onderwijs zal gegeven worden elke dag, uitgezonderd zaterdag en zondag, van negen tot twaalf uur en van een tot vier uur.' Dagelijks werd de schooldag met gebed geopend en met dankzegging gesloten. Het onderwijs omvatte les in de basisvakken: lezen, schrijven, taal en rekenen. In de hogere klassen kwamen daar nog bij: enige kennis van de wereld, de natuur en de vaderlandse geschiedenis. De leerlingen werden in drie klassen ingedeeld (en volgens rooster werd er onderwijs ontvangen).

In 1859 was het vaste salaris voor meester Putto 425 gulden per jaar, plus 25 cent per kwartaal per leerling als het leerlingen aantal boven het gemiddelde van 75 uitkwam. Putto had tevens het genot van vrije woning en tuin. In 1858 werd er een onderwijzerswoning tegenover de school gebouwd (op de huidige locatie Stationsweg 67-69). Ook kreeg meester Putto een hulponderwijzer, een kwekeling, maar op den duur was dat niet voldoende. Daarom kreeg Putto in 1864 ondersteuning van een bevoegde hulponderwijzer.

De eerste was Coenraad de Booy; hij was afkomstig uit Koog aan de Zaan en kwam bij de familie Putto in de kost. De hulponderwijzers volgden elkaar in snel tempo op: J.H. Eskes in 1865, B. Kobus in 1866, G. Broekman in 1866, A. Meiboom in 1867, M. Enuma in 1870 en A. Meiboom weer in 1871. Zo'n hulponderwijzer

Beide schoolfoto's dateren uit 1880

verdiende 300 gulden per jaar.

In het verslag van de onderwijscommissie over 1869, dat bestemd was voor de gemeenteraad van Epe, klaagden de onderwijzers dat de leerlingen de school op te jonge leeftijd verlieten. 's Zomers was er ook veel schoolverzuim omdat de leerlingen op de beesten moesten passen of andere werkjes doen. In de zomermaanden telde de school 117 leerlingen en in de winter 167. De avondschool in november/december werd door 22 leerlingen bezocht.

Het waren niet alleen de leerlingen die het druk hadden met de beesten. Van meester Putto is bekend dat hij, naast het schoolwerk, ook andere bezigheden had. Zo moest hij, tussen de lessen door, de geit melken; daarna stond hij weer voor de klas, met de geitenharen nog op zijn kleren.

Sinds Emst in 1866 een eigen kerk had, was meester Putto ook koster en voorzanger bij de hervormde gemeente. Al in 1861 was hem door de kerkenraad van de hervormde kerk te Epe verzocht godsdienstonderwijs te geven op de school in de Emsterenk.

De onderwijssituatie in Emst onderging een hele verbetering toen in 1871 een

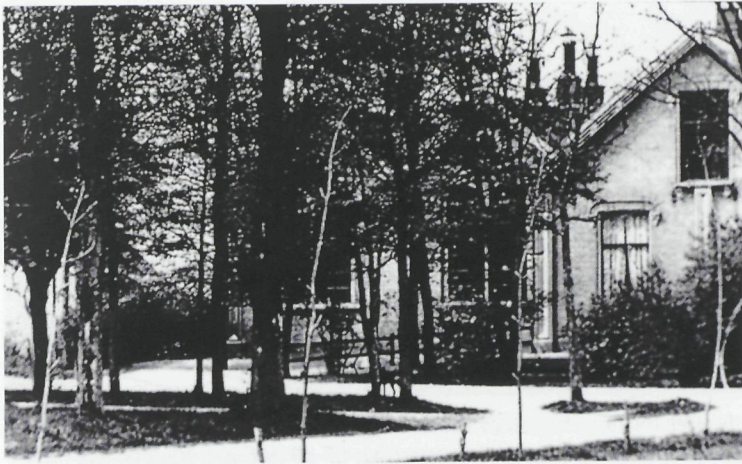

nieuwe school gebouwd werd aan de Grintweg, tegenover de kerk. Hoewel men nu beschikte over een goed gebouw, kon dit beslist niet gezegd worden van het personeel. Het was duidelijk dat Putto moeite had zijn hulponderwijzers aan zich te binden. Bij gebrek aan hulppersoneel bleek zelfs dat twee dochters hem in 1880 bijstonden.

Het ging om zijn twee oudste dochters: Femia Frederika en Johanna Clasina. Behalve deze twee meisjes had Putto meer dochters (Susanna Wilhelmina, Anna Alberdina en Johanna Maria) en vier zoons: Gerrit Alexander, Johan Marius, Frederik Anton en Cornelis Wilhelmus. Op 12 augustus 1859 werd in het gezin Putto een tweeling geboren. Beide meisjes stierven kort na elkaar op 10 en 17 februari 1860. Ze werden begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Tongerenseweg te Epe, in respectievelijk graf no. 144 en 147.

25-JARIG JUBILEUM

Op 23 januari 1881 vierde meester Putto zijn 25-jarig jubileum als onderwijzer. De *Eper Courant* van 5 februari 1881 berichtte daarover: 'Emst vierde feest! bij al hare ingezetenen, hooggeachte hoofdonderwijzer, de heer G.W. Putto, herdacht zijn

*Vaassenseweg, tegen-
over de kerk
(1871-1937).
Achter de bomen de
Dorpsschool.
Rechts ziet u het huis
van het schoolhoofd.*

vijfentwintigjarige ambtsvervulling.' Aan hulpvaardige handen ontbrak het niet. 'De jongens vlochten guirlandes van versch dennegroen en de meisjes maakten van papier bloemen. Men kon het aan allen zien dat zij er eer in stelden ook iets bij te brengen aan deze hulde.' (Tekst letterlijk overgenomen.)

Het schoolgebouw werd uitbundig versierd. Zo brak zondag 23 januari 1881 aan. 'Met vlaggen versierde wagens brachten de kleine feestvierders uit de buurtschappen aan (...) en zóó verzamelde zich een tweehonderdvijftigtal met vroolijke gezichten' en zong de jubilaris en zijn vrouw toe. Precies om 1 uur werd de komst van de burgemeester aangekondigd, vergezeld van een wethouder, de heer Bake. Ze waren aanwezig namens het gemeentebestuur en de burgerij. Hun gelukwensen aan het adres van de heer Putto lieten ze vergezeld gaan van een 'geschenk in geld'. Ook kreeg de heer Putto namens de burgerij een gouden horloge met ketting aangereikt, vergezeld van de woorden: 'Draag het steeds en moge het u bij het aanwijzen van elk schooluur tot vernieuwden ijver aansporen.' In goud gegrift stond op het horloge: HULDE AAN HET ONDERWIJS VAN G.W. PUTTO DOOR EPE, EMST, OENE EN VAASSEN. Andermaal was er muziek en samenzang door de kinderen en vervolgens werden de kinderen getrakteerd op 'krentebrood met koffie en koek'. Tegen half tien 's avonds 'keerden allen blijkbaar voldaan en vroolijk huiswaarts'.

Helaas was het niet allemaal pais en vrede in de komende jaren. De onderwijzers en onderwijzeressen volgden elkaar in rap tempo op. In 1893 telde de school vier leerkrachten, voor ongeveer 160 leerlingen. Er waren aanzienlijke meningsverschillen tussen onderwijzers en hoofdonderwijzer Putto over de te volgende methode van onderwijs.

UITBREIDING VAN DE SCHOOL

Omdat de school te klein was, werd het schoolgebouw in 1895 uitgebreid. Elke onderwijzer kreeg zijn eigen lokaal; ook kwamen er nieuwe banken en tafels.

Links: De woning van meester Putto, gebouwd in 1858 en afgebroken in 1980, aan de Emsterenk 414, later E 527, tegenover de school. Momenteel Stationsstraat 67-69 in Emst. Rechts: Als meester Putto uit het raam keek, had hij dit uitzicht: links het huis van de familie Berkhoff en aan de andere kant van de weg de school. De aquarel is gemaakt door oud-Emstenaar Huub Coenen.

Het schoolverzuim was nog steeds groot. Dagelijks waren ongeveer 20 van de 165 leerlingen afwezig. (Dat probleem kon alleen opgelost worden door de leerplichtwet in te voeren. In 1900 was dat zover.) De kwaliteit van het onderwijs kreeg een onvoldoende van de schoolopziener, vooral door het zwakke optreden van meester Putto, dat voortvloeide uit zijn slechte lichamelijke gesteldheid. Heel langzaam drong de onderwijsvernieuwing door in Emst. De school stapte over op de leesmethode van Colenbrander. De methode Colenbrander was gebaseerd op een leesplankje met de eenlettergrepige woorden: geit, zeep, does, hout, roos, wiel, haan, beuk, duif, schuur, net, vat, bijl, hok, juk, wip. Bij de woorden hoorden plaatjes met afbeeldingen.

In 1897 vond er een wisseling van schoolhoofd plaats. Meester Putto werd opgevolgd door een jonge onderwijzer, meester Uunk, en de leermiddelen werden direct gemoderniseerd. Aan meester Putto werd per 1 april 1897 eervol ontslag verleend. Hij was 65 jaar en was ruim 40 jaren in het onderwijs werkzaam geweest. De veranderingen in het onderwijs waren hem boven het hoofd gegroeid. Daarom was zijn afscheid, volgens de schoolcommissie, niet te betreuren, hoewel hij in vroegere jaren een flinke onderwijzer geweest was. Bij Koninklijk Besluit van 10 juli 1897 werd hem een pensioen verleend van 567 gulden. Op 29 april 1897 vertrok meester Putto uit Emst en verhuisde naar 's-Gravenhage. Daar woonden toen ook enkele kinderen van hem. De *Eper Courant* van 8 november 1902 meldde dat te 's-Gravenhage op bijna 71-jarige leeftijd overleden was de heer Gosling Wilhelmus Putto, jarenlang hoofd van de school in Emst (advertentie uit *Het nieuws van den dag*, 5-11-1902).

Heden overleed onze geliefde
Echtgenoot, Vader, Behuwd- en
Grootvader, de Heer GOSLING
WILHELMUS PUTTO, in den
ouderdom van bijna 71 jaar.
Uit aller naam,
Wed. G. W. PUTTO,
geb. E. C. v. D. LAAN.
Den Haag, 3 Nov. 1902.
de Riemerstraat 76.

BRONNEN

Streekarchief Epe, Hattem en Heerde
 Jubileumboek 150 jaar *Openbaar Onderwijs Emst*

FOTO'S: Henk Kloezeman

Redactielid Willy Smit kwam na het lezen van dit artikel nog met de volgende aanvulling.

OPENBARE LAGERE SCHOLEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Na de Franse tijd werd de schoolwet-Van der Ende van 1806 ingevoerd. Deze wet regelde de verplichtingen voor de onderwijzer, zijn salaris, de leermiddelen en schoolgebouwen. Schoolopzieners en plaatselijke schoolcommissies moesten de scholen bezoeken en daarover rapporteren. Het doel van de wet was beter onderwijs en meer kinderen naar school. Alleen bevoegde onderwijzers konden vanaf 1806 een aanstelling krijgen. Er kwamen vier onderwijsrangen. Hoe meer kennis de meester bezat, des te hoger was zijn rang.

De onderwijzer gaf klassikaal les en stond daarbij voor het schoolbord. Lezen, schrijven, rekenen en taal werden verplichte vakken. Bij het leesonderwijs maakte de individuele spelmethode plaats voor de klankmethode, die veel sneller resultaat opleverde. Vanouds leerde een kind eerst het alfabet. Daarna werd bijvoorbeeld het woord 'roos' als volgt gelezen: er-oo-es. De klankmethode gaat uit van de uitspraak van een letter: rr-oo-ss.

Om de kinderen klassikaal te leren lezen liet de meester bijvoorbeeld het plaatje van een spa zien en zei: 'Dit is eene spa.' Daarna vormde hij het woord uit de losse plankjes van de letterkast. De kinderen regen de klanken – tegelijk en hardop – aaneen tot woorden.

Het rekenonderwijs werd inzichtelijk gemaakt door het optellen en aftrekken te oefenen met voorwerpen. Er kwamen hulpmiddelen, zoals een telraam en een klok.

De dialecten moesten wijken voor de landstaal en de spelling werd aan regels gebonden. Bij de eerste schrijfoefeningen gebruikten de leerlingen een griffel en een lei; schrijven met pen en inkt op papier mochten alleen de gevorderden.

Kennis en bekwaamheid stonden centraal in de onderwijswet-Van der Bruggen uit 1857. Deze wet bepaalde dat de plaatselijke overheid arme kinderen gratis onderwijs moest bieden. De vier onderwijsrangen maakten plaats voor twee akten van bekwaamheid: die van hoofdonderwijzer en hulponderwijzer. Op het rooster kwamen zaakvakken als aardrijkskunde en geschiedenis te staan.

Meisjes werden vroeger vaker thuisgehouden dan jongens. Bij wijze van lokmiddel zetten veel scholen 'nuttige handwerken' op het lesrooster, in 1878 werd het voor meisjes verplicht. Als je brei-, naai- en verstelwerk in de vingers had, hoefden je kinderen later niet in vodden te lopen.

De leerplicht werd pas op 1 januari 1901 ingevoerd. Het was een beetje mosterd na de maaltijd, want in de loop van de negentiende eeuw waren de meeste ouders tot het besef gekomen dat het asociaal was de kinderen thuis te houden. Als het schoolverzuim teruggedrongen werd dankzij de wet, was dat mooi meegenomen. Dat de leerplichtwet maar met de kleinst mogelijke meerderheid werd aangenomen in de Tweede Kamer, had een principiële reden. De tegenstemmers vonden dat de kinderen door de leerplicht onttrokken werden aan het ouderlijk gezag.

Op de boerderij maakten vele kinderhanden tijdens de oogsttijd licht werk. Dan werd de leerplicht soepel toegepast. Met het oog op de agrarische achtergrond van de meeste kinderen werd ook een lange zomervakantie ingevoerd. Wetgeving van meer dan honderd jaar geleden werkt dus nog door, ook al is de samenleving intussen grondig veranderd.

'NAAR OUDGEBRUIJK' - HET GEMEENSCHAPPELIJKE LANDSCHAPS- BEHEER VAN DE BUURSCHAPPEN EMST EN WESTENDORP (3)

STERRE BRUMMEL

De wetten en regels van het Boerrecht van Emst en Westendorp zijn, zoals in de voorgaande afleveringen vermeld, naar oude gewoonte opgeschreven. Dit 'oudgebruik' verwijst naar het feit dat deze wetten en regels omtrent het landschapsgebruik en -beheer al lange tijd in de regio werden gehanteerd. Behalve het Boerboek van Emst en Westendorp zijn ook de wetten en regels van de omliggende buurtschappen in boerboeken en boerbrieven opgetekend.

In dit laatste deel wordt de organisatievorm van Emst en Westendorp vergeleken met die van de omliggende buurschappen.

DEEL 3: DE BOERRECHTEN VAN EMST EN WESTENDORP IN VERGE- LIJING MET DE OMLIGGENDE BUURSCHAPPEN

ORGANISATIEVORMEN

Rondom Emst waren in de achttiende en negentiende eeuw meerdere organisatievormen actief op het gebied van gezamenlijk grondbeheer en -gebruik. Bij de *maalschappen* vormde bosbouw de belangrijkste economische spil. De *grondheerlijke buurschappen* waren eigendom van een of meerdere grootgrondbezitters, die hun gronden onder bepaalde voorwaarden verpachtten. De *gildes* of *buurschappen*, waar Emst en Westendorp onder vielen, beheerden als boerengemeenschappen gezamenlijk het grondgebruik. Dan waren er ook nog de *heemraden*, die het waterbeheer van polders en broekgebieden uitvoerden en controleerden.

Vrijwel alle organisatievormen verwijzen in de tussen de zestiende en achttiende eeuw op schrift overgeleverde wetten en regels naar het feit dat zij aan het Landrecht van de Veluwe voldeden. De geschriften hebben vergelijkbare artikelbeschrijvingen: de kans is dan ook groot dat zij deze reglementen of artikelen rechtstreeks van het recht van het Scholtambt Epe, het Landrecht of Landdrostambt van de Veluwe overnamen.¹⁾ De meeste organisaties kenden een boerrecht en wetten die door erfgenamen werden afgesproken. Deze erfgenamen waren afkomstig uit de *inheemsen* van de buurschap. Dit waren alle boeren, 'halve boeren' (pachters) en keuters die gronden bezaten en/of gebruikmaakten van de gemeenschappelijk beheerde gronden.²⁾

Het Boerboek van Emst en Westendorp (1722) vermeldt als enige van de overgeleverde boerboeken en boerbrieven dat de regels op schrift werden gesteld, omdat het met de staat en het naleven van het boerrecht slecht gesteld was. De reglementen komen grotendeels overeen met de opgeschreven rechten van de andere organisaties binnen het voormalige Ambt Epe. Een aantal van deze opgeschreven *boer-*

brieven en boerrechten is bewaard gebleven, zoals die van Vaassen (1598), Tongeren (1642), Oene (1652), Zuuk (1676), het Eper Dorp en Wisseler gilde (1704) en Norel en Vemde (1796). De maalschappen van het Niersensche Bos (1574) en Gortelsche Bos (1618) hadden eveneens schriftelijke gebruikersreglementen.³⁾

EED VAN HET GORTELSCHE BOS EN OENE

Alhoewel in elk boerboek gesproken wordt over een eed, staat alleen in de reglementen van het Gortelsche Bos (1618) en Oene (1652) achter in het boek de eed uitgeschreven. Deze eed dienden de nieuwe gezworenen of maalmannen voor de (erf)boer- of holterichter af te leggen.

Het Gortelsche Bos - Den eedt der malen:

'Ick love und swere dat ick den bus mit al siin ankleven, rechten und gerechtigeiden sal holt und trouwe wesen, siin archste tos cutten und beste voor to keren, ende niet en sal, noch om vrunden, noch om magen, verswigen, noch om lieff, noch om leeth, dat onse bus mach schadelick wesen. So waerlick helpe my Godt.'

Oene:

'Ik zal uw helpen schouwen de enk vree, togt graven en boerhekken op en toedoen, leidegrave, landgrave, kleistrate, Hooftgrave met de stroom breets wangen zonder imand aan te sien vader of moeder zuster broeder ofte eenige maagschap – Daartoe helpt ons God.'
(Gelders Archief, inv. 0694 nr. 747, Boerbrief Oene; Sloet (1911), 397)

Buurschappen en gildes

De buurschappen van Vaassen, Norel en Vemde, Emst en Westendorp, Eper Dorp en Wissel, en Zuuk kenden alle het boerrecht. Zo moest de boerrechter gegoed zijn met ten minste twee *mudde* zaailand op de plaatselijke enk. De schoter en de gezworenen moesten eveneens gegoed zijn in enk of broek. De schoter kreeg een betaling voor zijn diensten, bestaande uit een deel rogge van elke zaaier naar draagkracht, plus een deel van de boete-inkomsten.⁴⁾ In elke bovenstaande buurschap kwam het boerrecht bovendien tweemaal per jaar bijeen om de enken, broeken en dijken te schouwen. Deze schouwdagen werden bij de kerkspraak van Epe of Vaassen medegedeeld. Het aan- en aftreden van het boerrecht, de boerbank en schouwdagen vonden alle plaats op vaste dagen die aan de hand van heilige dagen werden geprikt: zo werd de boerrechter de zondag of maandag voor of na St. Petri ad Cathedram (22 februari) gekozen.⁵⁾

Een andere opvallende overeenkomst is dat de boerrechten van onder meer Emst en Westendorp, Vaassen en het Niersensche Bos zijn ondertekend door een lid van de familie Van Isendoorn à Blois. Van Isendoorn à Blois komt ook voor in het markenboek en vroegere akten over het grondbeheer van Tongeren: dat *erfrichterschap* was sinds 1652 zelfs in handen van de familie Van Isendoorn à Blois.⁶⁾ Deze heren van de Cannenburch hadden in veel buurschappen een grote vinger in de pap wat betreft de boerrechten; zij waren immers grootgrondbezitters in het scholtambt Epe. Bovendien hadden zij zitting in zowel het bestuur van het scholtambt Epe als de dijkstoel van Veluwe.⁷⁾

Maalschappen en heemraden

De maalschappen het Gortelsche Bos en het Niersensche Bos en de boerrechten van de (deels) grondheerlijke buurschappen Tongeren en Oene komen organisatorisch het minst overeen met het Boerrigt van Emst en Westendorp.⁸⁾ Zo verwijst het *buurboek* van Tongeren sterk naar de organisatie van een maalschap, waarin de erfgenamen waardelen in het bos en de gemeenschappelijke gronden bezaten. Door een ton bier in te leggen kon men maalman worden of een extra stem 'kopen'. Een maalman van Tongeren had het recht om drie jaar lang karren turf uit de veentjes te steken. In de loop van de achttiende eeuw kreeg Tongeren steeds meer de vorm van een grondheerlijke buurschap en in 1768 kende de maalschap nog maar twee erfgenamen: Rauwenhoff en Van Haersolte tot Yrst, die namens Van Isendoorn à Blois een erfboerrichter aanwezen. Uiteindelijk groeide Tongeren onder beheer en eigendom van de familie Rauwenhoff uit tot een landgoed.⁹⁾

In Oene moest een van de vier gezworenen afkomstig zijn van het franciscaner vrouwenklooster Nazareth te Oene. Het klooster had, via deze 'dienaar' en het bezit van meerdere gronden in de buurschap, een grote inspraak in het boerrecht.¹⁰⁾ Het Gortelsche Bos en het Niersensche Bos kenden beide een *holtrichter* en maalmannen. Deze maalschappen hadden, net als Tongeren, een systeem van waardelen en waren voornamelijk gericht op bosbouw en houthandel. Beide maalschappen zijn mogelijk in de vijftiende of zestiende eeuw afgesplitst van de marken Gortel en Niersen.¹¹⁾ De reglementen van deze maalschappen zijn, in tegenstelling tot de overige boerboeken, in de gotische letter opgetekend.¹²⁾

BEHEER

De bovengenoemde organisaties kenden alle bepalingen rond het gemeenschappelijk beheer van enken, bossen, veldgronden, water en broeklanden. Zo was het verboden om uitheemse schapen te laten grazen. Geschutte beesten werden door de schoter in het schuthok geplaatst, en de enk- en broekvrede mocht absoluut niet worden aangetast. Plaggen- en turfwinning in venen, keur, bos of heide was slechts beperkt toegestaan: overtreders werden consequent beboet.

Wanneer de wetten en regels van de buurschappen naast elkaar worden gehouden, blijkt dat behalve de artikelen ook de boetehoogten van bijvoorbeeld Vaassen, Zuuk, Eper Dorp en Wissel, en Norel en Vemde bijna één op één met elkaar overeenkomen. Deze boerrechten zijn alle tussen 1598 en 1796 opgetekend of gekopieerd van voorgaande boerrechten. De hoogste boetes stonden op het schutten van schapen en beesten in de enken of venen buiten de bepalingen om. Het Gortelsche Bos rekende voor het uitheems malen (bomen hakken zonder toestemming van de maalschap) zelfs 50 gulden boete.¹³⁾

Boetes: betalen met bier of geld?

In de meeste buurschappen werden de boetes of 'verbeucken' in de vorm van tonnen bier betaald. De hoeveelheden waarmee werd gerekend, waren een vane, vie-

rendeel, halve of hele ton bier. De gilde Emst en Westendorp vormde hierop een uitzondering; het is de enige buurschap die louter met geldboetes werkte. Boetes en inkomsten voor de boerrichter, gezworenen en schoters werden echter altijd in geld geïnd: indien de boerrechter zijn taken niet correct uitvoerde, werd hij in alle buurschappen beboet met '10 daelders het stuck à 30 stuivers'.¹⁴⁾

Tabel 1. Enkele boetes uitgelicht. Opvallend zijn de boeteverhogingen, het onderlinge verschil in hoogte van de boetes en het soort betaalmiddel (gemaakt op basis van de archiefstukken uit het Gelders Archief, inv.nr. 694; Streekarchief Epe, Hattem, Heerde, inv.nr. 1,510/197a, en J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911))

Buurschap en datum regels/wetten	Hoogte schutboete van een schaap	Hoogte schutboete van uitheems schaap	Hoogte boete illegaal plaggensteken
Niersensche Bos, 1574	Bos: vier pond	8 Wilhelms schilde	4 pond
Vaassen, 1598/1632	Twee vane bier: paarden op wallen een ton bier; in 1632 capittel 2 opgehoogd naar 4 vane bier	Een ton bier	Een ton bier
Gortelsche Bos, 1618	10 daalders voor schutten in bos; in 1754 opgehoogd naar 6 gulden	Uitheems malen maken is 50 gulden boete	4 daalders; na 1638 zes guldens (in traas); in 1748 opgehoogd naar 20 gulden in traas
Oene, 1652/1704	4 stuivers, waarvan 1 voor boerrichter en 1/2 voor schoter	8 stuivers; waarvan 2 voor boerrichter en 1 voor schoter	Een ton bier
Tongeren, 1658/1692	6 guldens	6 guldens	6 guldens en 12 stuivers voor de schoter
Zuuk, 1676	15 stuivers	Een ton bier	Een ton bier; uitheems ook
Eper Dorp en Wisseler gilde, 1704	Ton bier; grove beesten 10 stuivers voor boerrechter en 5 stuivers voor schoter; vane bier bij schapen	Halve ton bier; op enk ton bier	Een ton bier

Buurschap en datum regels/wetten	Hoogte schutboete van een schaap	Hoogte schutboete van uitheems schaap	Hoogte boete illegaal plaggensteken
Emst en Westendorp, 1654-1710/1722	1 gulden en 12 stuivers; grove beesten 5 stuivers voor schoter en 10 voor boerrichter	2 guldens en 8 stuivers; in keur 3 guldens en 16 stuivers	12 guldens
Norel en Vemde, 1796	15 stuivers; grove beesten 5 stuivers voor schoter en 10 stuivers voor boerrichter	Een ton bier	Een halve ton bier; uitheemsen een ton bier
Vaassense Broek, 1778	—	—	—

In de loop van de achttiende eeuw werden in alle boerrechten opvallend veel reglementen toegevoegd die zich richtten op het tegengaan van ongeoorloofd *kluin*, plaggen, veen of turf steken.¹⁵ In Tongeren mocht niemand meer turf steken dan hem 'naar ouds' was toebedeeld, en was het verboden het steken van turf uit te besteden.¹⁶ Het gold overigens voor alle boerboeken en -brieven dat het verkopen en aankopen van turf aan uitheemsen verboden was. De gilde Emst en Westendorp had veruit de meeste bepalingen en de hoogste boetes voor het illegaal steken van plaggen, kluin en turf.

De boetes in Tongeren waren, vergeleken met de andere buurschappen, extreem hoog: voor de meeste schuttingen en overtredingen werd zes gulden boete geïnd. Ook Oene rekende voor uitheemse overtreders hoge boetes die tot wel zes gulden konden oplopen.¹⁷

Opmerkelijk was de boete voor het kwijtraken van het boerboek of de boerbrieff. In het Vaassense Broek werd één daalder boete opgelegd, indien iemand het boerboek kwijtraakte; in Oene bedroeg de boete voor het kwijtraken zelfs 25 gulden. In het boerboek van Emst en Westendorp is daarentegen niets opgeschreven over kwijtgeraakte administratie.¹⁸

Waterbeheer

Elke buurschap had zo haar eigen prioriteit op het gebied van gemeenschappelijk beheer. Zo waren de reglementen van Oene - gelegen in het lagere deel van de IJsselvallei - voornamelijk op het waterbeheer gericht: de schoter moest bij hoge en lage waterstand van de IJssel de sluizen bedienen en zo nodig, met behulp van omwonenden, een nooddijk aanleggen en schotten plaatsen. De heemraad van Oene controleerde, onder toezien oog van de dijkgraaf, de broeklanden in het Eper Broek. Een opvallende regel was dat een overtreder volgens oude gewoonte van de boerrechter het Oender merk moest halen bij de heer dijkgraaf. Dit merk diende hij op de kleding te spelden.¹⁹

Tabel 2. Chronologisch overzicht van de organisatievormen binnen het Ambt Epe (gemaakt op basis van de archiefstukken in het Gelders Archief, inv.nr. 0694; Streekarchief Epe Hattem Heerde, inv.nr. 1,510/197a, en J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911).

Organisatie + organisatievorm	Eerste datum terschriftstelling rechten en aanpassingen	Belangrijkste landschapstype beheer en gebruik	Controle en boetesysteem	Verdeling gemene gronden volgens J.J.S. Sloet
Niersensche Bos: maalschap	1574	Bosbouw	Maalrichter en maalmannen	1907 aankoop aandelen door Koninklijk Huis
Vaassen: buurschap	1598/1630	Enk, broek en veldgronden	Boerrichter, gezworenen en schoter	1907
Gortelsche Bos: maalschap	1618	Bosbouw	Maalrichter en maalmannen	1885 omgezet naar NV; 1907 Koninklijk Huis
Oene: gedeeltelijk grondheerlijke buurschap	1652/1704	Enk, broek en waterafvoerbeheer	Boerrichter, gewezen gezworenen en schoter	Tussen 1850 en 1881
Tongeren: grondheerlijke buurschap	1658/1692	Enk, bos en veldgronden	Erfboerrichter, gezworenen (en later schoter)	1852, maar de buurschap had al sinds 1768 één eigenaar: Van Rauwenhoff
Zuuk: gilde/buurschap	1676	Enk, broek en veldgronden	Boerrichter, gezworenen en schoter	1860-1870
Eper Dorp en Wissel: gilde/buurschap	1704	Enk, broek en veldgronden	Boerrichter, gezworenen en schoter	1868
Emst en Westendorp: gilde/buurschap	Tussen 1654-1710/1722	Enk, broek en veldgronden	Boerrichter, gezworenen en schoter	1854-1875, Sloet noemt alleen het jaar 1875
Vaassensche Broek: heemraad	1778	Waterafvoerbeheer	Dijkgraaf en Heemraad	1907, alhoewel Sloet het Vaassensche Broek niet als aparte institutie noemt
Norel en Vemde: buurschap	1796	Enk, broek en veldgronden	Boerrichter, gezworenen en schoter	1860-1870

De buurschap van Vaassen kende eveneens een 'Heimraad': in 1778 werd het beheer van het Vaassense Broek zelfs afzonderlijk opgeschreven in een schouwboek. De heemraad van het Vaassense Broek had een dijkgraaf, gezworenen en een schooter. Zij dienden de veiligheid in het broek te garanderen door minstens twee keer per jaar de leigraven en weteringen bij hoog water te schouwen. De heemraad vermeldde in het schouwboek dat hij ondergeschikt was aan de dijkstoel van Veluwe.²⁰⁾ (Zie: Tabel 2. Chronologisch overzicht.)

DE VERDELING VAN DE EPER GILDEN EN BUURSCAPPEN

Vanaf de oprichting van de gemeente Epe in 1818 werden steeds meer verantwoordelijkheden van de buurschappen en gilden naar de gemeente overgeheveld: het toezicht op de wegen kwam vanaf 1821 bijvoorbeeld in handen van de gemeenteveldwachter.²¹⁾

De verdeling van de Eper buurschappen vond, net als de verdeling van de gemeenschappelijke gronden van Emst en Westendorp, pas na 1850 plaats. Ondanks de verdeling en de verkoop van de gemeenschappelijke gronden bleven taken als het onderhoud van wegen, duikers en dijken in de meeste buurschappen nog tot aan het begin van de twintigste eeuw in handen van de 'Commissies tot beheer van de buurgronden'. Deze werden vanaf 1854 naar aanleiding van de markerverdelingswetten en Koninklijke Besluiten opgericht en bestonden uit leden van de voormalige buurschappen. Zij hadden als voornaamste taak om de gemene gronden op te splitsen, te ontginnen en te verkopen.

De gronden van Oene, Vemde, Norel en Dijkhuizen waren in 1855 al zo goed als verdeeld. Van de buurschap Eper Dorp en Wissel werden in 1870 de gemene gronden opgesplitst; in 1884, toen de Markeverdelingswet in werking trad, waren vrijwel alle buurgronden in de gemeente Epe verdeeld.²²⁾ Een uitzondering vormden de maalschappen. Het Gortelsche Bos werd op 5 mei 1885 tot een naamloze vennootschap omgevormd. Op deze manier trachtten de aandeelhouders te voorkomen dat één eigenaar de verdeling kon opeisen, zoals dat in de wet van 1881 was geregeld.²³⁾ In 1907 kwam de N.V. echter alsnog, net als de aandelen van het Niersensche Bos, door een grote aandelenaankoop in handen van één eigenaar: koningin Wilhelmina.²⁴⁾ Ook de gemeenschappelijke gronden van Vaassen werden pas in 1907 door de geërfden verkocht.²⁵⁾

Kort samengevat: het landschap rondom Emst is in de negentiende eeuw in snel tempo veranderd. Lokale gebruiken en wetten werden door gecentraliseerde besluiten vervangen, wat er mede toe leidde dat de gemeenschappelijk beheerde en gebruikte heide- en veldgronden, die al eeuwen op deze wijze werden geëxploiteerd, in enkele decennia zijn opgesplitst, ontgonnen en als bezit verkocht. Tegenwoordig herinneren slechts enkele heide- en veenpercelen aan de grote gemene gronden die naar 'oudgebruijck' door het Boerrigt van Emst en Westendorp werden beheerd.

Plaggen steken op de hei ('Veldarbeid', schilderij van A. Mauve, privébezit)

In de afgelopen edities van *Ampt Epe* hebt u een samenvatting kunnen lezen van mijn afstudeeronderzoek naar het gemeenschappelijke grondgebruik en -beheer van Emst. Wilt u meer informatie of hebt u interesse voor een hardcopy exemplaar van de scriptie, mail dan naar sterrebrummel@gmail.com.

NOTEN

- 1) Alle boerrechten verwijzen naar het Landrecht. Enkele vermelden specifiek dat het een gemoderniseerd Landrecht is.
- 2) Gelders Archief, inv. 0694 nr. 747. In veel boerrechten is expliciet vermeld dat onder 'inheemsen' hele en halve boeren en keuters werden verstaan. Onder halve boeren verstonde men waarschijnlijk pachters of kleine boeren die waardelen in het betreffende boerrecht bezaten.
- 3) Zie het chronologisch overzicht. De data zijn gebaseerd op de overgeleverde schriftelijke rechten en vermeldingen in het Gelders Archief en Streekarchief Epe Hattem Heerde en de vermeldingen van J.J.S. Sloet in *Geldersche markerechten* (1911).
- 4) Gelders Archief, inv. 0694 nrs. 742 en 747.
- 5) Idem, inv. 0694 nr. 747. Onder andere in Vaassen en Emst werd de boerrichter op deze dag gekozen.
- 6) J.J.S. Sloet (1911), 371.
- 7) E. de Jonge, *Veluws water: tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (2007), 166-167.
- 8) J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911) en Gelders Archief, inv. 0694 nr. 424.
- 9) Gelders Archief, inv. 0694 nr. 742; wetten van Tongeren.

- 10) Idem, inv. 0694 nr. 747, boerrecht van Oene.
- 11) Mondelinge mededeling Martijn Horst en Jochem Borgesius, 25 april 2014.
- 12) Zie voor meer informatie over het Gortelsche Bos: J.J.S. Sloet (1911) *Geldersche markerechten*, 385-397, en M. Horst, *Van hout delen naar aandelen: landschap, organisatie en beheer van de maalschap het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe 1618-1907* (2011).
- 13) Gelders Archief, Landgoed Tongeren, inv. 0694, nr. 424 en 474.
- 14) Streekarchief Epe Hattem Heerde, inv. nr. 1,510/197a.
- 15) Kluin is de benaming voor een soort langwerpige ronde turf, die in de achttiende eeuw bekendstond als de beste, vetste en zwaarste soort turf. Deze was kwalitatief gelijk aan de sponturf uit Holland.
- 16) Gelders Archief, inv. 0694 nr. 742; wetten van Tongeren. Artikelen 15 t/m 19.
- 17) Idem, Landgoed Tongeren, 0694, nr. 424 en 474, en overzicht hoogte van boetes (zie tabel 1).
- 18) Idem, Landgoed Tongeren, 0694, nr. 474.
- 19) Idem, inv. 0694, nr. 474, Boerbrief van Oene. Het is de auteur onduidelijk wat het Oen (d)er Merk is.
- 20) Idem, inv. 0694, nr. 474, extract uit het schouwboek van het Vaassensche Broek. Of het Emsterbroek ook een afzonderlijke heemraad heeft gehad, is bij de auteur niet bekend. De keur, weteringen en leidijken worden in het boerboek van Emst en Westendorp als onderdeel van het boerrecht genoemd.
- 21) Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland (1997), *Kadastrale atlas Gelderland 1832: Epe en Oene* (Velp), 34, en Tweede Kamer (1883-1884), Handelingen der Staten-Generaal, *Bepaling ter bevordering van de verdeling van markgronden*, bijlagen [44.2].
- 22) B. van den Bremen, *Negen heit de klok: anderhalve eeuw openbare orde en veiligheid in de gemeente Epe* (1993), 15; J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911), 376, en Tweede Kamer (1883-1884), Handelingen der Staten-Generaal, *Bepaling ter bevordering van de verdeling van markgronden*, bijlagen [44.2].
- 23) M. Horst (2011), *Van hout delen naar aandelen: landschap, organisatie en beheer van de maalschap van het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe 1618-1907*, 67; Koninklijk Historisch Archief te Den Haag, G56, D9, 10 en 11, 1885.
- 24) M. Horst (2011), *Van hout delen naar aandelen: landschap, organisatie en beheer van de maalschap van het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe 1618-1907*, 93; Koninklijk Historisch Archief te Den Haag, G56, D11, 1749, 1773, 1785, 1791, 1867; J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911), 407.
- 25) J.J.S. Sloet, *Geldersche markerechten* (1911), 398, en B. van den Bremen, *Negen heit de klok: anderhalve eeuw openbare orde en veiligheid in de gemeente Epe* (1993), 17.

DE TWEE OPEENVOLGENDE WINDKORENMOLENS VAN EMST, 1854-1942

GERRIT KOUWENHOVEN

De eerste windkorenmolen in Emst werd gebouwd in 1854. Hij kreeg een plaatsje centraal op de Emsterenk, niet ver van de doorgaande Grintweg van Hattem naar Het Loo, die nog niet zolang daarvoor, in 1843, was verhard met grint en die midden over de enk liep. Die weg draagt nu in Emst de namen Eperweg, Hoofdweg en Vaassenseweg. Het dorp Emst bestond toen nog niet. De enk was juist voor het overige tamelijk leeg. Van oudsher was er sprake geweest van een conglomeraat van verspreide nederzettinkjes rondom langs de rand van de enk: Emst en Westendorp, Achterenk, Bloemendaal, Schaveren en Laarstraat. In die cirkel was in 1836, aan wat nu de Stationsweg is tussen huisnummer 22 en 30, het eerste schooltje van Emst verrezen.¹⁾ De windmolen kan dus worden beschouwd als een van de eerste centrale gebouwen van Emst. De eerste kerk zou later, in 1866, aan de Grintweg worden gebouwd.

Voor de omwonenden van de Emsterenk was voordien de watergedreven koren-molen van Zuuk (nu VMI) de dichtstbijzijnde mogelijkheid om graan tot meel te laten vermalen. Maar uitgerekend in hetzelfde jaar 1854 werd een van de twee Smallertse papiermolens - het ging niet best meer met papiermolens vanwege de opkomst van machinale papierfabrieken - omgebouwd tot korenmolen.²⁾ Voor de bewoners aan de zuidelijke kant van de Emsterenk ook mooi dichtbij.

WITTEVEENS MOLENIMPERIUM

De bouwer van de molen op de Emsterenk was Aart Witteveen, 34 jaar oud, geboren op 13 maart 1820 in Epe en korenmolenaar aldaar. Zijn vader Derk Witteveen, ook korenmolenaar, was al overleden op 20 november 1841 te Epe. Deze had blijkens het kadaster³⁾ een huis gebouwd tegenover de Wisselse korenmolen, eigendom van Hendrikus Pol. Het mag dus worden aangenomen dat Aart en zijn ouders als molenaar actief waren op die molen. Zijn moeder Hendrika Mulder, korenmolenaarster, kocht in 1845 de nieuwgebouwde windkorenmolen De Vlijt bij het dorp Epe.⁴⁾ Hendrika verkocht De Vlijt begin 1849 aan haar oudste zoon (dus broer van Aart) Gerrit (1815-1857).⁵⁾ Aan het eind van hetzelfde jaar overleed Hendrika, 53 jaar oud.

De familie Witteveen was een echte molenaarsfamilie. Al generaties lang zaten ze op de Veldmolen in Oene. De neef van Aart en Gerrit, ook een Gerrit Witteveen (1828-1896), stichtte de molen Werklust te Oene in 1858. Diens moeder, broers en zussen vervingen in hetzelfde jaar de oude, krakkemikkige standerdmolen, de Veldmolen, door een nieuwe stellingmolen.⁶⁾ In 1860 waren zo alle vier windkorenmolens binnen de gemeente Epe, alle vier nieuwgebouwd, in handen van neven Witteveen (of hun weduwe in het geval van De Vlijt). De windkorenmolen

van Vaassen is later, in 1870, gebouwd.

De bouwer van de molen van Emst, Aart Witteveen, korenmolenaar wonende te Epe, was 1,69 meter groot, had een klein gezicht, rond voorhoofd, bruine ogen, lange neus, grote mond, brede kin en zwart haar. Hij was vrijgeloof voor de dienstplicht. Om de molen te kunnen bouwen nam hij op 10 mei 1854 een hypotheekschuld op van f 4.000, welk geld hem was verstrekt door het Sint Anthoniegilde van Epe tegen 4,25%, elk jaar te betalen op 17 januari (de dag van Sint Anthonie) en stelde als onderpand zijn nieuwgebouwde windkorenmolen en op enige afstand mede een nieuwgebouwd woonhuis, beide bij het kadaster nog onbekend, en een stuk zaailand, sectie M 1209 en 1210 en O 688, alles op de Emsterenk.⁷⁾ Hij had deze grond voor f 200 op 11 juli 1853 gekocht van Peter Brummel Lammertszoon.⁸⁾

Voor het verkrijgen van belastingvrijdom in verband met nieuwbouw van deze molen is door Aart Witteveen pas op 23 mei 1855 een verzoek ingediend. Mogelijk was hij niet direct op de hoogte van de mogelijkheid dat je de eerste jaren geen onroerendgoedbelasting hoefde te betalen over nieuwe gebouwen en was dat de reden voor het late verzoek. Immers, de hiervoor genoemde hypotheekakte maakt duidelijk dat de molen toen al een jaar oud was. Bovendien had Aart in juni 1853 al vergunning gevraagd voor het bouwen van de molen.⁹⁾

Van welk type de molen geweest is, is niet bekend, maar gezien de andere windkorenmolens die in die tijd verzezen in de omgeving (De Vlijt in Epe in 1845 en Werklust en Veldmolen in Oene, beide in 1858), moet het wel een rietgedekte, achtkantige molen zijn geweest met een lage stelling.

WAGENAARS 1880-1893

Op 16 november 1880 verkocht Aart Witteveen, korenmolenaar te Emst, inmiddels zestig jaar oud, aan Hendrik Wagenaar (1848-1889), winkelier, Arent Wagenaar (1857-1949), molenaar, en Gerrit Reinder Wagenaar (1859-1893), zonder beroep en minderjarig, een korenmolen met erf en bouwland, staande en gelegen aan de Emsterenk, 3517 m² groot, sectie M nummers 866 en 1281. Omdat hij naar eigen zeggen de molen zelf had gebouwd, kon hij op dat moment uiteraard alleen akten van aankoop van de grond overleggen.¹⁰⁾ De kopers waren broers, zonen

notarisch koopert, de gekuyparen onse notaries.
 A. Witteveen
 H. Wagenaar
 A. Wagenaar

Handtekeningen van de verkoper Aart Witteveen en kopers Wagenaar, van de molen in 1880

van Gerrit Reinder Wagenaar en Gerritje Berkhoff. Deze Gerrit Reinder sr. kocht in 1871 de Griffse Molen in Vaassen uit de verkoop van de Cannenburgher goederen, dus daar zal Arent op het moment van de koop van de Emster molen molenaar zijn geweest.

Op 12 en 26 mei 1887 vond er een veiling plaats bij notaris Huender te Vaassen.¹¹⁾ Verkopers waren Arent Wagenaar, molenaar te Vaassen, Hendrik Wagenaar, winkelier te Epe, en Gerrit Reinder Wagenaar, ijzerhandelaar in Dokkum. Ze hadden in de aanbidding een windkorenmolen met huis, erf en bouwland in Emst, kadastraal M 866, 1279, 1280 en 1281. Gerrit Reinder Wagenaar kocht alles voor f 4.230, maar omdat hij al deels eigenaar was, hoefde hij niet het volle pond te betalen.

Emst, 25 Mei. Vrijdagnamiddag, omstreeks vier uur, brak er een geweldig onweder boven deze plaats los. De bliksem sloeg in den korenmolen van den heer G. R. W. en zette dien in een oogenblik in volle vlam, waardoor hij tot den grond toe afbrandde. Meer dan vijf last rogge, sedert eenige dagen in den molen aanwezig, is daardoor voor 't grootste gedeelte onbruikbaar geworden. Naar wij vernemen, was de molen tegen brandschade verzekerd, het baren echter niet.

— In het kamp bij Oldebroek werd een werkploeg, die in de heide bezig was, door den bliksem getroffen, zoodat een veld-artillerist gedood en een vesting-artillerist lan geslagen werd; ook werden 4 paarden gedood.

Ijzerhandelaar Gerrit Reinder kwam met zijn gezinnetje op 28 september 1888 uit Dokkum en werd molenaar. Lang heeft hij niet plezier gehad van deze molen.

De molen brandde namelijk door blikseminslag af op 24 mei 1889 na half vier 's middags. In Vaassen brandde ook een huis af, dat door de bliksem getroffen was. Naar verluidt heette de molen De Leeuw.

Die weken waren er meer meldingen van onweersbuien en blikseminslag.

Op 24 mei 1889 brandde de molen na blikseminslag af.

Binnen een maand was het besluit gevallen om een molen uit het westen van het land aan te kopen, af te breken en in Emst weer op te bouwen. De windmolen die in 1889 in Emst verrees, was oorspronkelijk in 1685 als oliemolen gebouwd en in 1727 papiermolen geworden voor de firma Van Gelder. Het was De Eendracht uit Wormer; deze stond aan de westkant van het Zaandammerpad, iets ten zuiden van de Dirksloot.

Molenmaker P. Wakker schreef in *De Zaanlander* van zaterdag 3 september 1927 de herinneringen die hij had aan het verplaatsen van deze molen van Wormer naar Emst in 1889. Zijn geheugen werd gesteund door de vrachtbrief die hij nog had bewaard. Schipper W. de Goede op de Vrouw Alberta had de molen vanaf de Zaan, Wormerkant (uiteraard uit elkaar genomen, dus als bouw pakket) voor f 105 verscheept naar Emst. Het gaande werk en het binnenwerk waren per spoor vervoerd. Wakker had de molen De Eendragt voor f 900 gekocht van tussenhandelaar J. Huisman Wzn uit Zaandijk. Op zijn oorspronkelijke plek was de molen door eigenaar P. Smit van Gelder helemaal ingebouwd met gebouwen eromheen, en stond er werkeloos bij. Het grootste probleem voor de afbraak en wederopbouw

was de zware gietijzeren wiekenas die een aangegoten vierkant had voor het bovenwiel. Meestal worden er voor de bevestiging van het wiel vier stukken vulhout om de as geklemd, maar dit aangegoten vierkant zorgde dus voor veel meer gewicht aan de as dat er niet af kon, zoals de gebruikelijke vulhouten. De as woog zodoende maar liefst 3.500 kg. Wakker meende zich te herinneren dat zij in 1847 door Enthoven was gegoten. Doordat de molen helemaal ingebouwd stond, moest de as binnendoor naar beneden, en dat is zonder ongelukken gelukt. Op 28 juni 1889 was Wakker met het werk begonnen en in de week van 10 augustus ging de molen per schip naar Emst, en in de week van 19 oktober werd er gemalen. Wakker veranderde de kap van de molen door de windpeluw 20 cm naar binnen te leggen en de voeghouten evenveel in te korten. Hij maakte de romp slanker omdat de oorspronkelijke dikte nogal wat zeilslag gaf. De zeeg van de wieken (dat is de kromming) werd geschikt gemaakt voor gort maken en pellen, omdat de eigenaren plannen daartoe hadden. Wakker benoemde de zwager van Wagenaar, Demmink, die algauw naar Amerika ging, als partner in het bedrijf. Dat moet dan Gerrit Demmink zijn geweest, spekslager te Emst, die op 9 september 1891 naar Amerika vertrok. De molenmaker wist zich nog te herinneren dat de molen veel dikker was dan de Veluwenaren gewend waren. Hij kon nog zo de namen noemen van de veertien mannen die de klus met hem klaarden.

BOMAS EN DE RUIJTER 1893-1909

Molenaar Gerrit Reinder Wagenaar beleefde ook aan deze molen niet lang plezier, want hij overleed, slechts 33 jaar oud, op 6 januari 1893. De rouwadvertentie verscheen wat laat in de krant omdat de weduwe waarschijnlijk eerst haar broer in Amerika op de hoogte wilde brengen. Voor haar zat er niets anders op dan de mo-

len te verkopen; al op 1 februari plaatste ze een advertentie in de *Zwolsche Courant*. Op 4 maart van dat jaar verhuisde molenaar Wouterus Bomas uit Veenendaal naar Emst en op 1 mei 1893 verkocht Dirkje Demmink, weduwe van Gerrit Reinder Wagenaar, inmiddels wonend in haar geboorteplaats Hummelo, aan dezelfde Wouterus Bomas, molenaar te Emst, een huis met korenmolen en grond te Emst, kadastraal M 866, 1279, 1280 en 2546, voor een som van f 5.500.¹²⁾ De molen was goed bij de tijd met een ijzeren wiekenas en ijzeren wieken. Dat hij 'voor drie jaar geheel

Advertentien.

Heden overleed tot mijne diepe droefheid mijn innig geliefde echtgenoot

GERRIT REINDER WAGENAAR

in den leeftijd van 33 jaren, mij nalatende 3 kinderen, te jong om hun verlies te beseffen.

Wed. G. R. WAGENAAR—

EMST, DEMMINK.
6 Januari '93.

Wegens buitenlandsche betrekkingen eerst heden geplaatst.

Overlijdensadvertentie Gerrit Reinder Wagenaar. Zijn zwager woonde in Amerika, vandaar de buitenlandse betrekking; men wilde hem eerst informeren.

nieuw' was opgebouwd, is zoals we weten een beetje bezijden de waarheid, maar dat vergeven we de jonge weduwe.

Aart Witteveen, de oorspronkelijke bouwer van de eerste windmolen van Emst, overleed in 1896 en heeft dus het afbranden van zijn molen en het bouwen van de nieuwe nog meegemaakt.

WIND-KORENMOLEN.
 Door sterfgeval te koop een goed beklante, voor drie jaar geheel nieuw opgebouwde, buitengewoon sterke **korenmolens** met ijzeren as en roeden en annexe graanzolders; tevens **grutterij en handel in raap- en lijnkoeken, voerartikelen, enz.**; benevens **flinke woning, schuur en tuin.** Te bevragen bij de Wed. **G. R. WAGENAAR** te Emst bij Epe.

Boven:

In 1893 verkocht de weduwe van Gerrit Reinder Wagenaar de molen na diens overlijden.

Rechts:

Dirk de Ruijter was failliet gegaan en daarom werd de molen in 1909 verkocht.

Notaris **BECKING** zal op **Donderdag 11 en 25 Februari** e.k. telkens des namiddags om **3 uur**, in het hotel „**De Cannenburgh**” te Vaassen, krachtens art. 1223 v/h. **B. W. bij inzet en toelag vellen:**

Een woonhuis met schuur, pakhuis, erf, tuigrunder, gras- en bouwland, benevens een in volle werking zijnden

Wind-Korenmolen

met **Petroleummotor** en toebehooren, alles **zeer gunstig gelegen te Emst** a.d. grindweg van Apeldoorn naar Epe, te vellen in **3 perc.**, als:

1. **Het huis met schuur en omgelegen grond, groot ± 0—48—30 H.A.** 2. **De korenmolen met motor e. a. en omgelegen grond, ± 0—21—70 H.A.** 3. **Bouwland, groot 0—11—80 H.A.**

Aanvaarding **15 Maart 1909.** Betaling **1 Mei 1909.** (8352)

Aanwijzer de molenaar **D. de Ruyter.** Nadere inlicht. ten kant. v. gen. notaris.

Op 1 mei 1908 verkocht Wouterus Bomas aan Dirk de Ruijter, beiden molenaar in Emst, een woonhuis, schuur, pakhuis, erf, grond en land benevens een korenmolen met motor en toebehooren (kadastraal M 1575, 1576, 2588 en 2589), 8180 m². Bij de koop was inbegrepen de gehele handel in granen, meel en voederartikelen, inclusief de adressen van de leveranciers en afnemers met opgave van soliditeit en moraliteit en mededeling van de wijze van betaling. De verkoper zou ervan afzien om de komende vijf jaar binnen een straal van dertig kilometer rond Emst een vergelijkbaar bedrijf te voeren. De verkoopprijs was f 10.000, waarvan f 4.000 was betaald en de rest werd verhypothekerd tegen 4,5%.¹³⁾ Zoals we zien, was er inmiddels ook een hulpmotor op het toneel verschenen; dat kwam in die tijd wel meer voor. Bij eventuele windstilte kon er dan in ieder geval toch worden gemalen. Bomas vertrok hierna naar Maartensdijk.

Dirk de Ruijter, geboren 31 mei 1877 in Willeskop, hield zich echter niet aan de voorwaarden van de hypotheek, en dat moest hij bezuren. Op 11 en 25 februari 1909 werd de molen geveild op verzoek van Wouterus Bomas, molenaar te Maartensdijk.¹⁴⁾ Hij was schuldeiser, en de molenaar Dirk de Ruijter in Emst was schuldenaar. Een van de voorwaarden in de hypotheek was dat er niets aan de molen en toebehooren mocht worden veranderd, maar Dirk had de bijbehorende stenen

oven zonder toestemming afgebroken en de stenen afgevoerd. Dat hierdoor de zaak was veranderd en in waarde verminderd, was het bezwaar van Bomas. De schuldeiser heeft op 29 augustus 1908 de deurwaarder erop afgestuurd om te zeggen dat er in drie weken weer een oven in moest worden gebouwd. Dat is niet gebeurd, waarop schuldeiser met de situatie akkoord ging, mits De Ruijter f 1.000 van de hypotheek vervroegd afloste. Wat ook niet is gebeurd. De Ruijter werd failliet verklaard, waarop de molen in de veiling ging. Het betrof een woonhuis, schuur, pakhuis, erf, grond en land, korenmolen met motor en toebehoren (kadastraal sectie M 1575, 1576, 2588 en 2589, molen, bakkerij en bouwland, 6350 m²). Het geheel was te aanvaarden op 15 maart daaropvolgend. De zeilen van de molen waren niet bij de koop inbegrepen.

DE GRAAF 1909 - 1920

(EN VERDER)

Hermanus de Graaf (1859-1945), molenaar te Vaassen, werd koper van het geheel voor f 8.600. De verkoper en schuldeiser was er dus best wat bij ingeschoten. Dirk de Ruijter, rooms-katholiek, ongehuwd, had zich blijkens het bevolkingsregister half april vanuit zijn geboorteplaats in Emst gevestigd en was half augustus 1909 naar Vleuten vertrokken.

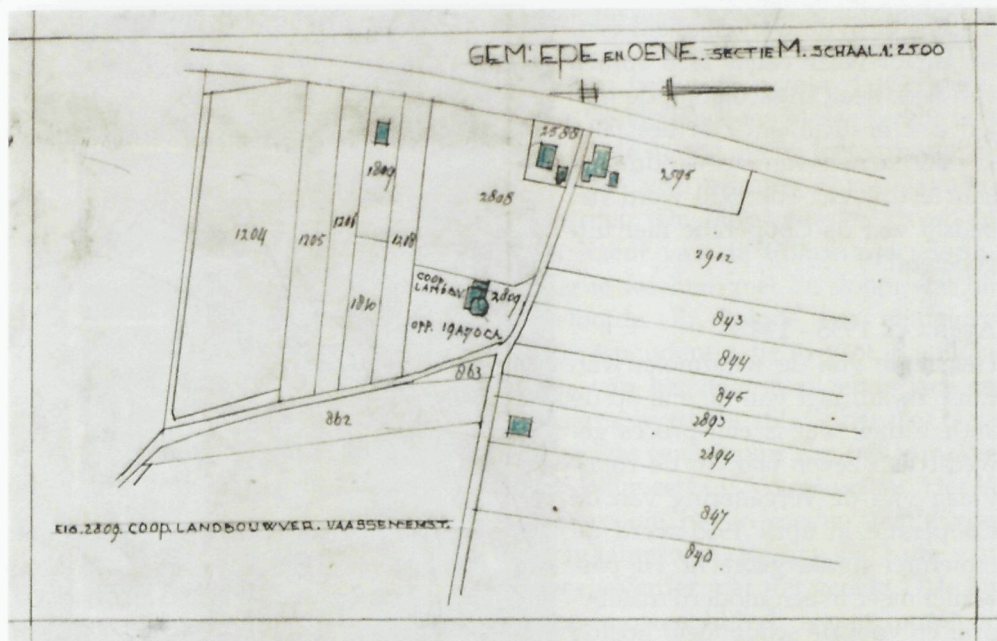
Op 6 mei 1920 verkocht Hermanus de Graaf, molenaar te Vaassen, aan Jan de Graaf (1890-1971, zijn zoon), molenaar te Vaassen, een woonhuis, schuur, pakhuis, erf, bouwland,

Boven: De molen met op de stelling van links naar rechts: B. Witteveen, J. de Graaf, P van de Veer en J. Rosendaal.

Onder: Hermanus de Graaf werd in 1909 eigenaar van de molen.

* — Gisteren, Donderdag, had in 't hotel „De Cannenburch” krachtens art. 1223 B. W. de toeslag plaats van een woonhuis met schuur, pakhuis, erf, tuingrond, gras- en bouwland, benevens een windkorenmolen met petroleummotor en toebehoren in 3 perc. De 3 perc. werden in massa aangekocht door Hs. de Graaf alhier voor f 8600.

Kadastraal kaartje waarop de molen in het midden staat op de hoek van de Molenweg en de Dalenweg. Boven loopt de Hoofdweg van Vaassen (links) naar Epe (rechts). De woning aan de Hoofdweg links van de Dalenweg, M 2588, was de molenaarswoning.

bakkerij en een korenmolen met motor en toebehoren te Emst (kadastraal M 1575, 1576, 2588, 2589, 872 en 1204, 1 ha 60 a 70 ca) voor f 10.000.¹⁵⁾

De Graaf junior had het als eigen baas snel bekeken. Op 31 december 1920, binnen een jaar reeds verkocht hij als molenaar te Emst aan de Coöperatieve Landbouwvereniging Vaassen en Emst de korenmolen met inventaris en motor met toebehoren, erf, pakhuis en grond, groot ongeveer 1970 m², het oostelijke deel van sectie M 2589, voor f 12.000.¹⁶⁾ De verkoper werd voor f 30 per week molenaar voor de nieuwe eigenaar voor minstens vijf jaar. Hij zal binnen een straal van vijf kilometer rond de molen geen vergelijkbaar bedrijf gaan voeren.

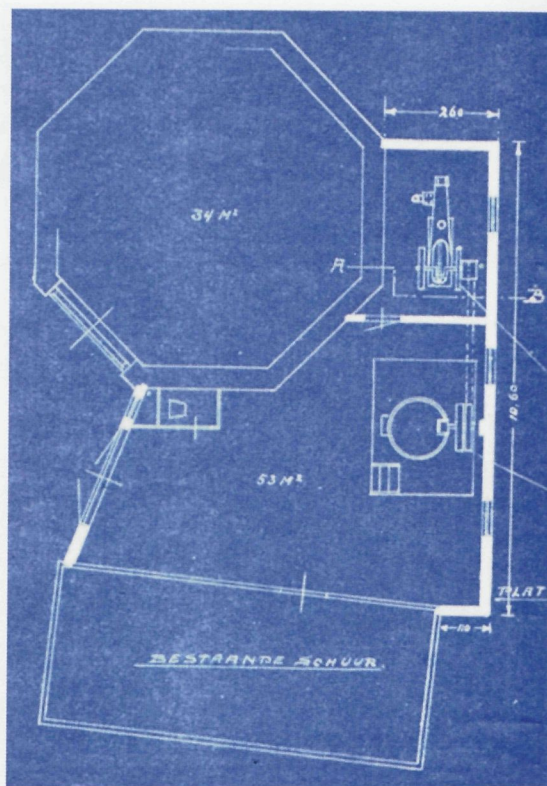
COÖPERATIEVE LANDBOUWVEREENIGING 1920 - 1942

In 1922 vroeg de Landbouwvereniging een hinderwetvergunning aan voor het bijbouwen van een machinale malerij tegen de molen aan, met daarin een petroleummotor van 8 pk en een aparte maalstoel met een koppel maalstenen, aangedreven door een riem.¹⁷⁾ Voor het gebouw werd handig gebruikgemaakt van de molen en een bestaande schuur. Hierdoor hoefden maar een paar muren te worden opgetrokken. Het toilet dat buiten tegen de molen stond, werd nu inpandig. De motor stond in een apart vertrek. De drie ramen die op de blauwdruk stonden,

werden er in de werkelijkheid vier. De motor waar vanaf 1908 sprake van was, heeft misschien in de molen zelf gestaan om een bestaand koppel stenen van de windmolen aan te drijven. Tot 1930 werd het bedrijf van de Coöperatie hier uitgeoefend.¹⁸⁾

AFBRAAK 1935 - 1942

Het einde van de windmolen van Emst kwam niet van de ene op de andere dag. Dat is een proces geweest van zeven jaar. In de rondvraag van de vergadering van de Coöperatie in april 1935 werd de molen ter sprake gebracht. Hij paste niet meer in een modern maalbedrijf en voor de schoonheid hoefde hij ook niet bewaard te blijven. Het bestuur kreeg volmacht te doen wat nodig was: de molen moest verdwijnen. Er was immers bij de spoorlijn vijf jaar eerder een moderne malerij gebouwd¹⁹⁾ en de molen was toen stilgezet en diende nog slechts voor opslag. Er werd een advertentie gezet in het vakblad *De Molenaar* dat de molen voor afbraak te koop werd aangeboden. De burgemeester lichtte de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in. Deze vroeg om te wachten met de sloop tot er onderzoek zou zijn gedaan. De vereniging De Hollandsche Molen zat er ook bovenop. Een toen genoemde reden voor afbraak was dat de Coöperatie de molen voor niets anders meer gebruikte dan opslag, en de opslag was verdeeld over twee locaties: ook nog een bij het station, wat on-

Boven:

Blauwdruk bij de hinderwetvergunning (1922) voor de machinale malerij. Rechts van boven naar beneden de petroleummotor en de maalstoel met een koppel maalstenen dat door de motor via een platte riem wordt aangedreven.

Onder:

In 1935 besloot de Coöperatie de molen af te breken of te verkopen, maar dan mocht hij niet meer malen. (Eper Courant, 20 april 1935)

Bij de rondvraag kwam de molen te Emst ter sprake, die bij een moderne malerij niet meer past en ook uit een oogpunt van schoonheid niet behoeft bewaard te blijven. Het bestuur werd gemachtigd in dezen te doen, wat noodig is: de molen moet verdwijnen, hetzij door afbraak of verkoop; hij mag echter geen dienst meer doen. Nog werd besloten voor Vaassen een zaai-machine aan te kopen, waarbij dan een bestuurder moet worden aangesteld. Daarna sloot de heer Mees de vergadering.

EMST

Onze oude molen zal worden afgebroken! Weinigen zullen weten dat onze molen reeds zoo oud is! In 1685 werd de oliemolen „De Eendracht” aan de Zaan te Wormer gebouwd. In 1727 werd de molen tot papiermolen ingericht en in 1774 gekocht door de firma Maarten Schouten & Comp. In 1784 kwam de molen in het bezit van de papierfabrikanten Van Gelder Zonen, en is jarenlang in hun bezit gebleven. Drie der fabrieken en bijna alle booten en schuiten van deze vennootschap dragen de naam van den ouden molen.

Toen 't oude papiermakershandwerk moest plaats maken voor het moderne bedrijf, kon ook de oude molen „De Eendracht” niet langer op het fabrieksterrein blijven staan. Hij werd in 1889 afgebroken en overgebracht naar Emst, waar hij als korenmolen weer werd opgebouwd, ter vervanging van den kort te voren afgebranden molen.

(Bovenstaande gegevens werden ontleend aan het Gedenkbboek Van Gelder Zonen 1784—1934 door Dr. Jane de Jong, De Erven F. Bohn N. V. Haarlem, 1935).

De oude molen is dus reeds 250 jaar oud en zal nu worden gesloopt. Daarmede zal weer een oud gebouw, dat nog herinnert aan het grijs verleden, uit onze gemeente verdwijnen. Het is jammer, ook voor het landschap, waaraan de oude molen, jarenlang een bijzonder cachet verleende.

handig was. De onderhoudskosten en hoge premie voor brandverzekering waren bezwaarlijk voor de Coöperatie. De Hollandsche Molen bracht nog te berde dat de molen met stroomlijnwieken veel effectiever zou kunnen worden. De burgemeester vroeg de directeur van de Coöperatie voorlopig te wachten met de sloop, wat hij beloofde. Er volgde een eindeloze correspondentie die liep tot in augustus van het daaropvolgende jaar en daarna werd het stil. Onderdeel hiervan was een rapport van molenmaker A. Wijnveen uit Voorthuizen. 'Het is een mooie, nog in goeden staat zijnde achtkantmolen, tot aan de balie van steen, verder met riet gedekt.' Als hij zou moeten blijven staan, moest er voor f 400 onderhoud aan worden gedaan, zoals het repareren van riet, van de hekken van de wieken, wind-

luiken en ramen, de spruiten met zink bekleden, de staart vastmaken en schilderen. Als hij weer moest kunnen malen, bovendien nieuwe kammen in het spoorwiel, staart en korte spruit en een deel van de vang vernieuwen. Daarmee kwam het totaal op f 800. Voor verplaatsing was de molen zeer geschikt, maar de vraag was of daar belangstellenden voor waren. De Coöperatie wilde er niet meer mee malen en hem ook niet verplaatsen naar dichterbij haar andere gebouwen bij de spoorlijn. Dan blijft over 'laten staan', en dus voor f 400 een beetje opknappen. De Coöperatie wilde er echter niets aan uitgeven en vond ook de premie voor de brandverzekering erg hoog. Daar wist Wijnveen wel iets op: verzeker alleen de sloopwaarde die op f 500 kan worden gesteld. De burgemeester deed een poging om leden van vereniging De Hollandsche Molen in de gemeente te porren een bijdrage te geven om de benodigde 400 gulden bijeen te sprokkelen. Hij vond er geen, maar er was er één in Apeldoorn die wel een tientje voor de goede zaak overhad. Twaalf Emstenaren ondertekenden een petitie aan de burgemeester tot behoud van de molen, maar stelden daarbij geen stuiver in het vooruitzicht. De Hollandsche Molen, de Bond Heemschut, het Geldersch Genootschap tot bevordering en instandhouding van de schoonheid van stad en land - ze droegen allemaal de zaak een warm hart toe, maar substantieel bijdragen konden ze allemaal niet. De molen werd geveild en Lubbert Riezebosch uit Vaassen, nota bene de directeur van de Coöperatie, had er f 750 voor over, maar de molen werd hem niet gegund.²⁰⁾

De korenmolen met pakhuizen en grond welke ten overstaan van not. C. Buddingh te Vaassen op 2 September jl. publiek werd verkocht en waarbij 8 dagen beraad was gehouden is aan den hoogsten bieder den heer J. Riezebosch niet gegund.

In 1937 kroop de molen nog door het oog van de naald. Hij zou worden verkocht voor de sloop. De directeur van de Coöperatie die het hoogste bod had gedaan, kreeg de molen echter niet. De sloop werd nog tegengehouden.

In juli 1941 vroeg de Coöperatie opnieuw een sloopvergunning aan. Nu was het argument dat de afkomende bouwmaterialen nodig waren voor uitbreiding van de gebouwen bij het station. Dit was in de bezettingstijd met grote materiaal-schaarste een sterk argument. Opnieuw volgde uitgebreide briefwisseling. Uiteindelijk zijn er 57 velletjes heen en weer geschreven over de voorgenomen sloop. Burgemeester Diepenhorst trok alles uit de kast om de molen te redden. Bestuurslid F. van Rijckevorsel van de Hollandsche Molen schreef zelfs een epistel van drie volle kantjes. Hij was van oordeel dat een stilstaande molen ten dode opgeschreven was. En de Coöperatie zou er echt niet meer mee gaan malen. En een andere molenaar die er ter plaatse mee aan de slag zou gaan, zouden ze niet dulden naast hun malerij. Verplaatsing naar Brabant of Limburg naar een actieve molenaar zag hij dan ook als enige kans.

Molentechnicus Van Bussel werd door hem aanbevolen om naar de molen te laten kijken. Zulks geschiedde. De heren kwamen samen op 22 augustus 1941 en de uitkomst was dat Van Bussel wel f 500 voor de materialen overhad als de molen

doel te willen verkopen. Daarom is op deze voorwaarde dan ook thans door het College van Burgemeester en Wethouders een afbraakvergunning voor de molen te Emst verleend.

Hoe jammer het ook is dat Emst dus zijn molen zal moeten missen, het is een troost, dat hierdoor andere molens in ons vaderland behouden kunnen blijven.

Omtrent de geschiedenis van deze molen zijn volgende interessante gegevens bewaard gebleven.

De molen is de oude achtkantige molen „de Eendracht” oudtijds van de firma Schouten en Cie en daarna van Van Gelder, de bekende latere papierfabrikanten aan de Zaan en is dus een historisch belangrijke molen. Hij is tot de balie opgetrokken van steen en verder met riet gedekt.

Hij werd in 1886 van Zaandam naar Emst verplaatst en heeft daar jaren lang als korenmolen dienst gedaan, het laatst in het bedrijf van bovengenoemde coöperatieve vereniging.

Deze vereniging heeft in de laatste jaren van de molen als zoodanig geen gebruik meer gemaakt.

werd gesloopt, terwijl herstel f 2.500 zou kosten. Wel moest meteen het riet enigszins worden bijgestopt. De gemeentearchitect achtte dit echter technisch onhaalbaar omdat het riet overal al zo slecht was. De deskundigen waren meer bij de molen betrokken vanwege zijn bijzondere en oude herkomst, en minder bij het behoud ervan voor het dorpsbeeld voor Emst, waar juist de burgemeester op uit was. Zo liepen de doelen van de partijen die voor behoud streden ook uiteen, wat hun zaak niet sterker maakte.

Het eind van het liedje was dat de molen in de zomer van 1942 werd gesloopt en dat een

Uiteindelijk viel het doek voor de molen in 1942. Sloopvergunning was verleend. (Eper Courant, juni 1942)

geschreven ½% korting over het jaar 1940 werd aangenomen. Het bestuur werd gemachtigd tot aankoop van een stukje grond, 7 a., bij de maalderij te Emst, om deze uit te breiden. Eveneens tot verkoop van grond, daar dit nu den besten tijd is. Er was toestemming verleend door den Burgemeester van Epe tot afbreking van de molen te Emst, waardoor deze dus geen onderhoudskosten meer eischt. De grond, waarop de molen stond, is aan de gemeente verkocht. Daarna doet de heer

EMST. Met het sloopen van den molen te Emst is men nagenoeg gereed gekomen. In den beginne was er sprake van, dat de kooper, de heer Klein Bussink te Apeldoorn, den molen in Zuid-Holland weer zou kunnen herplaatsen. Hieromtrent bestaat echter nog geen zekerheid.

Links: Vergadering van de Coöperatie. De molen zal worden afgebroken. (Eper Courant, juli 1942)

Rechts: De sloop is bijna klaar. Hergebruik is nog steeds een optie. (Eper Courant, augustus 1942)

aantal onderdelen is gekocht door molenmaker Klein Bussink te Apeldoorn. Dus die kan daarvan nog wat hebben gebruikt in andere molens die hij repareerde in de daaropvolgende jaren. Mogelijk is de bijzondere wiekenas nog ergens terug te vinden.

Op het scheiden van de markt, op 15 juli, wilde de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming zich er ook nog mee bemoeien en de afbraak verbieden. De burgemeester wist hem echter te overtuigen dat alles was geprobeerd en dat de sloop niet meer was tegen te houden.

DE NAMEN

De eerste windkorenmolen van Emst, die daar stond van 1854 tot hij afbrandde in 1889, werd naar verluidt De Leeuw genoemd, maar die naam komt niet voor in de officiële verkoopakten. Bovendien wordt deze naam zelfs ook nog een keer gebruikt in 1939 voor zijn opvolger, namelijk als de burgemeester op verzoek van de Commissaris van de Koningin informatie verstrekt over de windmolens in de gemeente.²¹⁾ De burgemeester op zijn beurt vroeg de informatie aan veldwachter Niemeijer van Emst die de Emster molen dus de naam De Leeuw gaf en aan veldwachter Platenkamp van Oene, die van de Oener molen geen naam kende! Die kennen wij nu als Werklust. De windmolen die in Emst stond van 1889 tot 1942 heette De Eendracht tijdens zijn eerdere leven in Wormer. Ook deze naam wordt in Emst in de officiële akten niet vermeld. Hij komt wel voor in het artikel van de molenmaker Wakker in *De Zaanlander* van 1927, maar de vraag is of dat is doorgedrongen tot Emst. Die naam werd hier helemaal niet gebruikt. Pas in 1935, toen afbraak dreigde, kwam de historie en de naam Eendracht boven water. Of De Leeuw ook een verplaatste molen was die in zijn vorige standplaats ook al die naam droeg, kon niet worden vastgesteld. In de molendatabase²²⁾ van verdwenen molens zijn wel Leeuwen te vinden, maar niet een die in aanmerking komt.

NOTEN

- 1) 150 jaar openbaar onderwijs in Emst
- 2) H. Hagens. *Op kracht van stromend water*. Blz. 192.
- 3) Kadastrale leggers artikel 663

- 4) Notarieel archief Epe inventarisnummer 2917, aktenummers 51 en 61
- 5) Notarieel archief Epe inventarisnummer 2921, aktenummer 19
- 6) Gerrit Kouwenhoven. 'Vier generaties Witteveen en twee windkorenmolens in Oene'. In *Ampt Epe* 124, blz. 11
- 7) Notarieel archief Epe inventarisnummer 2925, aktenummer 72
- 8) Notarieel archief Epe inventarisnummer 2924, aktenummer 69
- 9) Negentiende-eeuws archief Epe, inventarisnummer 89-388 en 260-354
- 10) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 4524, aktenummer 6655
- 11) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 4531, aktenummer 45/50
- 12) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 4536, aktenummer 376
- 13) Akte voor notaris Immink in Houten, in afschrift aanwezig bij notarieel archief Vaassen, inventarisnummer 5925, aktenummers 1335 en 1342
- 14) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 5925, aktenummers 1335 en 1342
- 15) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 34, aktenummer 3040
- 16) Notarieel archief Vaassen inventarisnummer 34, aktenummer 3167
- 17) Hinderwetvergunningen inventarisnummer 1557
- 18) Secretarieearchief Epe 1930-1991, inventarisnummer 6047
- 19) Hinderwetvergunningen inventarisnummer 123. Thans Coöperatieweg 2
- 20) *Eper Courant*, 5 september 1936 en 12 september 1936
- 21) Secretarieearchief Epe 1930-1991, inventarisnummer 6047
- 22) www.molendatabase.org

Molen te Emst (na 1922), malend met volle zeilen. Onder de stelling de in 1922 bijgebouwde machinale malerij. Op de rechterfoto: Jan de Graaf, de laatste molenaar.

UIT DE VERENIGING

AART SCHURINK

EMST 150 JAAR

Het feit dat Emst dit jaar 150 jaar bestaat, is voor een aantal actieve leden van Ampt Epe aanleiding geweest artikelen over de geschiedenis van Emst te schrijven en aan de redactie aan te bieden. Ook streekarchivaris G. Kouwenhoven heeft een bijdrage geleverd. De redactie is hier vanzelfsprekend zeer blij mee en heeft alle artikelen gebundeld in dit nummer.

ONS AGRARISCH EN INDUSTRIEEL VERLEDEN

Hoewel het al weer enige tijd geleden is dat dit boek van Ampt Epe is verschenen, is nu ook de kansencatalogus gereed. In aanvulling op het boek is afgesproken te kijken naar wat er nog van die oude samenleving herkenbaar is en hoe dat beleefbaar kan worden gemaakt, wellicht verder onderzocht kan worden of juist een drijvende kracht kan zijn bij andere ruimtelijke ontwikkelingen. Het resultaat mag er zijn. Het is een inspirerende kansencatalogus geworden waarbij 26 kansen, verdeeld over drie categorieën, in beeld zijn gebracht.

In een volgend nummer zal een samenvatting worden geplaatst van de kansencatalogus. De volledige kansencatalogus staat ook op onze website en wordt van harte aanbevolen om verder uit te werken.

BEZOEKERSCENTRUM VOOR PAPIERMUSEUM

De Middelste Molen is een papierfabriek in Loenen uit 1622. Uniek is dat deze papierfabriek als enige in Nederland nog in originele staat is. Ook nu nog wordt hier op authentieke, ambachtelijke wijze papier geproduceerd. De molen is open voor zowel groepen als individuele bezoekers.

Het bestuur van De Middelste Molen wil de faciliteiten verbeteren. Het idee is dat er in de bestaande molenaarswoning een winkeltje, horeca en een

ontvangstruimte komt. Het fabriekje is gevestigd aan Kanaal Zuid 497 in Loenen. (Bijgaande foto van de Middelste Molen is in 2005 gemaakt door Erik Tijman.)

OUDERDOM VAN DE IJSSEL VASTGESTELD

De IJssel is aanzienlijk jonger dan gedacht. Zo blijkt uit onderzoek van het Wageningse onderzoeksinstituut Alterra. Eerder werd ervan uitgegaan dat de Romeinen aan het begin van de jaartelling de IJssel zouden hebben gegraven. Door bo-

demonderzoek is nu komen vast te staan dat de IJssel pas in de vroege middeleeuwen, tussen 600 en 900 na Chr., is ontstaan. Daarvoor was het huidige IJsseldal een moerassig gebied waardoor een klein riviertje stroomde, gevoed door lokale beken. Een verbinding met de Rijn was er niet. Rond 600 ontstond een spontane aftakking van de Rijn, ergens in de buurt van Arnhem. Langzamerhand ging de nieuwe loop steeds meer Rijnwater afvoeren. In 950 ligt er een rivier, zoals we die nu kennen, maar dan zonder de beschermende dijken.

DE VEILING IN TWELLO

In de *Kroniek* van de Oudheidkundige Kring Voorst nummer 39 stond een mooi artikel over de veiling in Twello. Het veilinggebouw is gesloopt en op die plek komt straks het Veluws College. De eerste gesprekken over een gemeenschappelijke vereniging voor handel in groente- en fruitveiling dateren al van 1906. Uiteindelijk kwam het in 1919 tot een aanvraag voor een bouwvergunning. Het eenvoudige houten gebouw verrees in 1922. Toen werd er alleen nog maar fruit verhandeld, voor groente moesten de inkopers naar Deventer. Uiteindelijk kwam alles in Twello terecht, mede omdat er een nieuwe stenen loods en later een tweede loods werden gebouwd. De naam werd Coöperatieve Veilingvereniging Deventer en Omstreken. Het ging voortvarend, de handel uit Apeldoorn en Olst kwam ook naar Twello. Met een geweldige sorteermachine voor appels en peren hoorde de veiling tot de top van Nederland. In 1983 werd echter samenwerking gezocht met de Veiling Kampen, Zwolle, IJsselmuiden. Twello werd een dependance, hoewel er nog een omzet van 10 miljoen gulden werd gehaald. Na 65 jaar werd duidelijk dat de veiling geen bestaansrecht meer zou hebben; uiteindelijk werd de klok stilgezet en werden in 1987 de deuren gesloten.

OPEN DAG GELDERS ARCHIEF, WESTERVOORDSEDIJK 67D IN ARNHEM

Een niet alledaagse kans! Maak kennis met wat er achter de schermen gebeurt bij het Gelders Archief. Op zaterdag 15 oktober 2016 organiseert het Gelders Archief een Open Dag. Een unieke gelegenheid om uit te vissen hoe het nu precies zit met die archivariissen en hun archiefwerk. Er worden rondleidingen gegeven in de archiefdepots en de audiovisuele studio, een restaurateur is aan het werk en er is een expositie en een filmvoorstelling.

WIE ZEGT ET NOG ALTIED ZO

Van de Oudheidkundige vereniging De Broeklanden te Oldebroek kreeg Ampt Epe het woordenboek in de Oldebroeker streektaal toegezonden.

In het voorwoord wordt aangegeven dat *'wie oons mooie dialekt miet mekaore mutn blieven uutraagn, oonze olders heb oons daorin een veurbeeld egeevn. Draag het dialekt mee as een warme woln sjaal.'* Dat doen we maar bij deze. Voor de liefhebbers te bestellen bij bovengenoemde oudheidkundige vereniging.

EVENTENAGENDA 2016

ALINE VAN DAM EN GERT VAN DEN ESSCHERT

ZATERDAG 29 OKTOBER - NAJAARSEXCURSIE

Als vervolg op de lezing van 1 september 2016 over het Vossenbroek wordt deze excursie begeleid door de heer Terpstra. De plaats van verzamelen voor de excursie is halverwege de Wiemanstraat nabij Emst (buurtschap Loobrink/Westendorp) bij de slagboom Het Geldersch Landschap, tegenover theeschenkerij In den Bosch, vanaf 13.30 uur. Het aantal parkeerplaatsen daar is beperkt; u wordt aangeraden zoveel mogelijk per fiets te komen. We beginnen de excursie om 14.00 uur. Deze duurt tot circa 16.00 uur.

U dient zich vooraf voor deelname aan te melden, van maandag 17 t/m maandag 24 oktober 2016. Aanmelding uitsluitend per e-mail via: evenementen@ampt-epe.nl

DINSDAG 15 NOVEMBER - LEZING

Lezing door de heer P.P. Hattinga Verschure (zie de volgende pagina voor meer info). De lezing vindt plaats in café-restaurant Dorpszicht in Oene. De zaal is open vanaf 19.30 uur; de lezing begint om 20.00 uur en duurt tot circa 22.00 uur.

LET OP!

- ◇ Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden met eventuele partner, niet-leden betalen 3,50 euro.
- ◇ Het is altijd mogelijk dat een evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op de website www.ampt-epe.nl.
- ◇ Raadpleeg dus te allen tijde de info op onze website!

PETER STORK OVERLEDEN

In juli 2016 bereikte ons het droevige nieuws van het overlijden van Peter Stork. Peter heeft min of meer aan de wieg gestaan van onze vereniging, was jarenlang penningmeester (van september 1968 tot mei 1982) en schreef artikelen voor ons blad. Op 15 oktober 2011 werd hij gehuldigd tot erelid van Ampt Epe. In april jl. mochten we hem het tweede exemplaar van *Ons agrarisch en industrieel verleden* aanbieden (zo wilde hij het graag). In ons decembernummer hopen wij meer aandacht te besteden aan zijn leven en werk.

EEN WERELD VAN VERSCHIL: OP REIS DOOR DE IJSELVALLEI

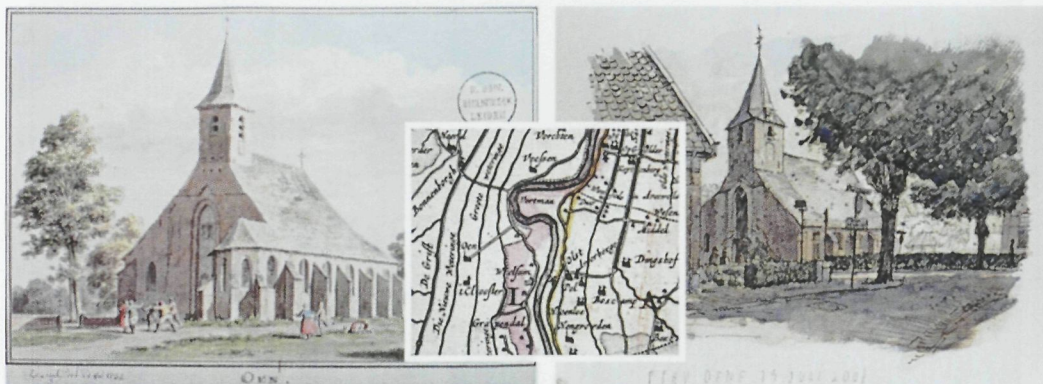
EEN TEKENREIS DOOR NEDERLAND IN HET SPOOR VAN ANDRIES SCHOEMAKER, CORNELIS PRONK EN ABRAHAM DE HAEN

In de zomer van het jaar 1732 reisde een Amsterdams kunstenaarsgezelschap, bestaande uit Cornelis Pronk, Abraham de Haen en Andries Schoemaker met zijn uit Epe afkomstige huishoudster Geesje Arens, een paar weken met hun koets door de Republiek der Verenigde Nederlanden. Onderweg maakten de tekenaars meer dan honderd nauwkeurige schetsen van dorpen, kerkjes, buitenplaatsen en landschappen. Ze kwamen op reis ook in het Ampt Epe, waar ze in onder meer Oene, Veessen, Nijbroek en Welsum tekeningen en notities maakten in hun reisdagboek. Door hun nauwgezetheid en het vakmanschap waarmee zij te werk gingen, geven hun tekeningen ons nu een levendig beeld van het Nederlandse landschap in de achttiende eeuw.

Kunstenaar Peter Paul Hattinga Verschure legde hun reis opnieuw af in onze moderne eeuw. Alle plaatsen die door zijn collega's in 1732 werden getekend, bracht hij andermaal in beeld met zijn tekenpen. Hij legde zo vast hoe stad en land in die meer dan tweeënhalve eeuw zijn veranderd.

In deze lezing doet hij op levendige wijze verslag van de voorbereiding en de uitvoering van dit kunstproject. Het resultaat daarvan is uitgegeven als historisch-topografische atlas met de titel *Een wereld van verschil*. In dit boekwerk laat de kunstenaar in de tekeningenparen uit de achttiende en de eenentwintigste eeuw zien hoe geschiedenis zijn sporen achterlaat. Hij neemt u niet alleen mee op reis door het landschap, maar ook mee op reis door de tijd, terug in de eeuwen. Een bijzondere lezing op het grensvlak van kunst, geschiedenis en topografie.

Het boek *Een wereld van verschil* zal op 15 november a.s. in café-restaurant Dorpszicht in Oene te koop zijn voor € 19,50. De kunstenaar zal graag uw exemplaar voor u signeren.

INHOUDSOPGAVE

Het dorp Emst geeft zijn visitekaartje af <i>Willy Smit-Buit</i>	1
Van buurtschap naar dorp: Emst 150 jaar (1866-2016) <i>Evert de Jonge</i>	2
Bouw van de kerk te Emst in 1866 <i>Henk Kloezeman</i>	10
Derk van Zuuk: een typisch Emster figuur <i>Met dank aan Bert Kwakkel en Gert van den Esschert</i>	15
Het land van mijn opa: wonen en werken op de Bloemendaal in Emst <i>Henri Slijkhuis</i>	16
Meester Putto op de Dorpsschool in Emst <i>Henk Kloezeman</i>	31
'Naar Oudgebruik': het gemeenschappelijke landschapsbeheer van de buurschappen Emst en Westendorp (3) <i>Sterre Brummel</i>	36
De twee opeenvolgende windkorenmolens van Emst: 1854-1942 <i>Gerrit Kouwenhoven</i>	45
Uit de vereniging <i>Aart Schurink</i>	57
Evenementenagenda <i>Aline van Dam en Gert van den Esschert</i>	59
Peter Stork overleden	59
Een wereld van verschil: op reis door de IJsselvallei Lezing door Peter Paul Hattinga Verschure	60

VAN DE REDACTIE

Nummer 209 van Ampt Epe is een themanummer.

In 2016 bestaat het dorp Emst 150 jaar en daarom meent de redactie er goed aan te doen Emst voor het voetlicht te halen. De buurtschap Emst bestond al in de middeleeuwen, maar in 1866 werd de overstap gemaakt van buurtschap naar dorp. Van oudsher had een dorp de beschikking over een kerk. Emst kreeg in 1866 een hervormde gemeente met een eigen kerkgebouw, en daarmee was Emst tot dorp bevorderd.

Dit themanummer biedt u een keur aan artikelen over Emst. Evert de Jonge behandelt de overgang van buurtschap naar dorp. Hij gaat ook in op aspecten van de groei van het dorp.

Waarom staat de hervormde kerk niet in het midden van het dorp, maar aan de rand? Op deze en soortgelijke vragen geeft Henk Kloezeman antwoord in zijn bijdrage over de bouw van de kerk in Emst. Hij verhaalt ook over een schoolmeester die voor de klas stond met de geitenharen op zijn kleren.

Emst heeft tweemaal een windmolen gehad. Van Gerrit Kouwenhoven vernemen we dat de eerste molen afgebrand is. Maar hoe komt het dat de tweede ook verdwenen is? Aan burgemeester Diepenhorst heeft het niet gelegen. Hij zette tijdens de Duitse bezetting alles op alles om de molen voor Emst te behouden.

Sterre Brummel sluit haar serie 'Naar Oudgebruik' af. Ze vergelijkt de wetten en regels aangaande het gemeenschappelijke grondgebruik in Emst en Westendorp met die van de omliggende buurtschappen.

Henri Slijkhuis neemt ons mee naar de Bloemendaal in Emst, waar zijn grootouders een boerderijtje hadden en waar de natuur het levensritme bepaalde.

Verder treft u in dit nummer de vaste rubriek 'Uit de vereniging' door Aart Schurink aan. De 'Evenementenagenda' is opgesteld door Aline van Dam en Gert van den Esschert.

Wij hopen dat wij erin geslaagd zijn een mooi themanummer over het 150-jarige dorp Emst samen te stellen. Het oordeel is aan u!